

M O J
D O M

SJEĆANJA NAKON
RATOVA NA PODRUČJU
BIVŠE JUGOSLAVIJE

Obrazovni materijal

M O J
D O M

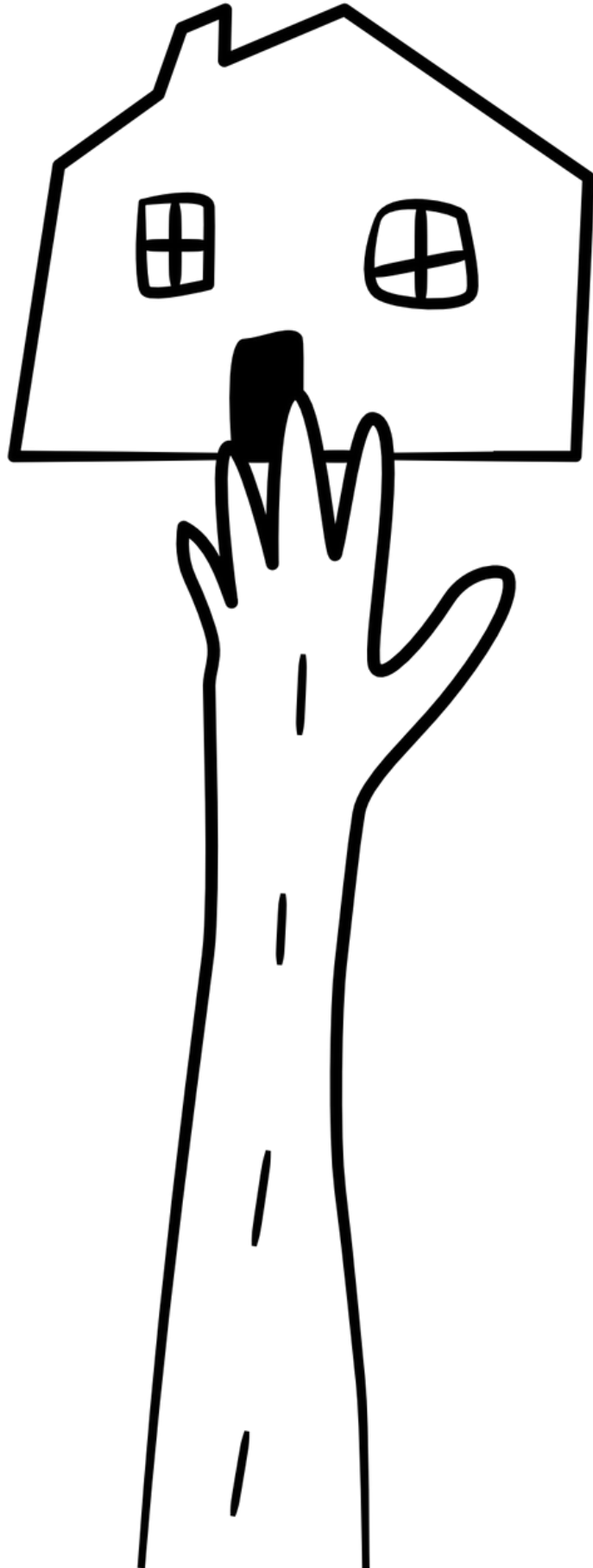

Funded by
the European Union

SADRŽAJ

1. O projektu „Moj Dom”	3
2. Kako koristiti ovaj obrazovni materijal.....	8
3. Povijesni uvod.....	15
4. Radionice	
• Gradimo mostove.....	26
• Tvoj dom, moj dom	41
• Izazovi aktivizma	46
• Traume iz djetinjstva.....	62
• Izbor u vremenu sukoba.....	85
• Krajolik sjećanja.....	101
• Muzejski kustosi: osobni predmeti	106
• Mjerač mnijenja.....	129
• (Ne)Jednakost.....	134
• Utrka - društvena igra na ploči.....	141
• Članstvo.....	149
5. Bibliografija.....	152
6. Zaključci.....	156

1. O PROJEKTU "MOJ DOM"

Projekt „Moj Dom: Refugees, migration and erased memories in the aftermath of Yugoslav wars“ europski je projekt koji financira Europska izvršna agencija za kulturu i obrazovanje (EACEA) u okviru programa CERV Remembrance. Projekt okuplja partnere iz Austrije, Hrvatske, Njemačke, Italije i Slovenije.

Iako je prošlo više od trideset godina od početka ratova koji su pratili raspad Jugoslavije, ta prošlost i dalje snažno utječe na današnju Europu i način na koji ljudi razmišljaju i gledaju na ratna događanja.

Migracije i kasnija iskustva iskorjenjivanja još uvijek utječu na kulturne, obrazovne, socijalne i urbane politike i diplomaciju u zemljama bivše Jugoslavije. Sjećanja na ratove traju i danas, u vremenu mira, izravno utječući na mogućnost za pomirenje.

Projekt „Moj Dom“ analizira različite interpretacije ovih sukoba. Cilj mu je postati projekt javne povijesti s naglaskom na radu s mladima. Cilj je i proširiti i učiniti javnima narative „odozdo“, često tihe kontra-naracije, te otvoriti međugeneracijski i međunarodni dijalog.

Složena politička, društvena i ekonomska tranzicija zemalja bivše Jugoslavije može rezultirati nizom kolektivnih refleksija o tome kako su rat i iskorjenjivanje kao njegova posljedica utjecali na elaboraciju osjećaja doma, osjećaja življenja na nekom području, suživota u društvu u tranziciji i aktivnog sudjelovanja u životu.

Za vrijeme trajanja projekta istražiti će se novi oblici umjetnosti i komunikacije koji se odnose na refleksije koje će proizići iz priča i oblika međugeneracijske i međunarodne re-elaboracije: umjetnički oblici koji su u stanju uhvatiti se u koštac sa složenim društvenim problemima, odraziti individualne i kolektivne traume i iznijedriti stajališta o aktualnim društvenim bogovima i protagonistima tog putovanja.

Projektni partneri:

CODICI (IT) nezavisna je organizacija sa sjedištem u Milanu, koja promiče istraživačke i transformacijske puteve u društvenoj sferi te djeluje u sinergiji s nacionalnim institucijama i međunarodnim mrežama. Bavi se razvojem kulturnih aktivnosti s ciljem promicanja društvene integracije i razvoja zajednice. Njihove su akcije eksperimentalnog karaktera kako bi se shvatilo i sustavno pratilo aktualne društvene promjene, oblike građanske participacije te ekonomsku, migracijsku i rodnu isključenost osmišljavanjem treninga, savjetovanjem i evaluacijom projekata s ciljem promicanja društvene jednakosti i sistema sposobnih za promicanje opće dobrobiti i građanstva.

Documenta - Centar za suočavanje s prošlošću (HR) - Centar za suočavanje s prošlošću (HR) nevladina je organizacija osnovana 2004. godine s ciljem sudjelovanja u društvenom procesu i dijalogu o suočavanju s prošlošću kroz različite društvene strukture. Njihov rad obuhvaća razvijanje obrazovnih politika s ciljem uključivanja mladih u društvene procese i dijalog o prošlosti; osmišljavanje i provođenje neformalnih i informalnih metoda za uključivanje mladih u praksu građanskog obrazovanja i proučavanja povijesti; njegovanje kulture sjećanja među mladima u Europi; promicanje solidarnosti i nenasilja; doprinos razvoju javnih politika o dijalogu i suočavanju s prošlošću; suradnju s europskim i regionalnim organizacijama na promicanju demokratizacije i ljudskih prava; prikupljanje, arhiviranje i objavljivanje povijesnih dokumenata; prikupljanje podataka i objavljivanje studija o pitanjima ljudskih prava; praćenje sudskih procesa na lokalnoj i međunarodnoj razini.

APS Lapsus - Laboratory for the historical analysis of the contemporary world (IT) - neprofitna je organizacija usmjerena na istraživanje suvremene povijesti, provođenje obrazovnih aktivnosti i projekata javne povijesti. Lapsus ima dugogodišnje iskustvo u području obrazovanja, razvijajući projekte sa studentima i mladima svih obrazovnih razina, promičući metodologiju aktivnog učenja kao što su debatne radionice, obrazovne igre i povijesne simulacije, koje se pokazuju značajno učinkovitijim u cjeloživotnom učenju, podjednako kod mladih i starih. Na području javne povijesti, Lapsus ima znatno iskustvo u organizaciji javnih događanja kao što su *collection days*, izložbe, predstave, projekcije dokumentarnih filmova i projekti usmene prošlosti diljem Europe.

IDIZ - INSTITUT ZA DRUŠTVENA ISTRAŽIVANJA U ZAGREBU (HR) - javni je istraživački institut osnovan 1964. godine. IDIZ provodi temeljna, primijenjena i razvojna istraživanja u sociologiji i srodnim znanostima te humanističkim znanostima (psihologija, političke znanosti, antropologija, filozofija). Institut ima tradiciju provođenja visokokvalitetnih istraživanja u navedenim područjima, zagovarajući implementaciju rezultata svojih istraživanja u javnim znanstvenim, obrazovnim i socijalnim politikama kroz suradnju s nadležnim ministarstvima, agencijama, državnim tijelima, obrazovnim institucijama i organizacijama civilnog društva.

IEF - INSTITUT ZA ETNOLOGIJU I FOLKLORISTIKU (HR) - centar je za etnološka, kulturno-antropološka, folkloristička, etnomuzikološka i srodna znanstvena istraživanja, s naglaskom na interdisciplinarnom i transdisciplinarnom kritičkom istraživanju kulture. Obuhvaća tradicionalne, popularne, svakodnevne i druge kulturalne aspekte i artikulacije. Institut ima snažnu istraživačku pozadinu u etnografiji rata budući da je niz radova na ovu temu značajno definirao znanstvenu produkciju Instituta devedesetih godina dvadesetoga stoljeća. U novije su vrijeme znanstvenici s Instituta oživjeli interes za 1990-e kroz interdisciplinarni višegodišnji program „Nasljeđe devedesetih: diskursi i svakodnevnica“, posvećen istraživanju i javnoj diseminaciji znanja.

MASKA LJUBLJANA (SLO) - neprofitna je organizacija za izdavaštvo, obrazovanje, istraživanje i produkciju. Maska je međunarodno poznati producent društveno i politički angažiranog kazališta. U svojoj dugoj povijesti umjetničke produkcije, Maska je uvela dokumentarno kazalište u lokalni kontekst uz veliki nacionalni i međunarodni odjek. Časopis izvedbenih umjetnosti Maska objavljuje se dvojezično u tri dvostruka broja godišnje, pri čemu je svaki broj posvećen određenoj temi. Temelj izdavačkog programa Maske dva su niza: TRANSformacije, u sklopu kojeg se objavljuju tekstovi koji na suvremen način promišljaju izvedbene umjetnosti, a uključuje radove slovenskih autora, kao i prijevode renomiranih naslova iz tog područja, te Mediakcije, niz usmjeren prema kritičkom promišljanju medijske kulture, društvene i političke misli. Svojim obrazovnim i istraživačkim programom, Maska potiče stvaranje novih generacija pisaca, kritičara i mislioca u relevantnim poljima.

MI - Mirovni Inštitut (SLO) - osnovan je 1991. godine. Nezavisna je istraživačka ustanova posvećena suvremenim društvenim i političkim studijama te interdisciplinarnim istraživanjima iz područja sociologije, političkih znanosti, antropologije i prava. Aktivnosti Inštituta nisu ograničene samo na kritičko vrednovanje društvenih fenomena već uključuju i aktivnu intervenciju. Inštitut kombinira akademska istraživanja s aktivnostima usmjerenima na politike, praktičnu edukaciju i zagovaranje. Otvoren je široj javnosti, studentima i aktivistima iz nevladinih organizacija te provodi niz javno-političkih inicijativa i debata. Kao jedna od najuglednijih istraživačkih, neprofitnih i nevladinih organizacija u Sloveniji, Mirovni inštitut doprinosi projektu Moj dom svojim istraživačkim, obrazovnim i koordinacijskim iskustvom, kao i iskustvom u podizanju svijesti.

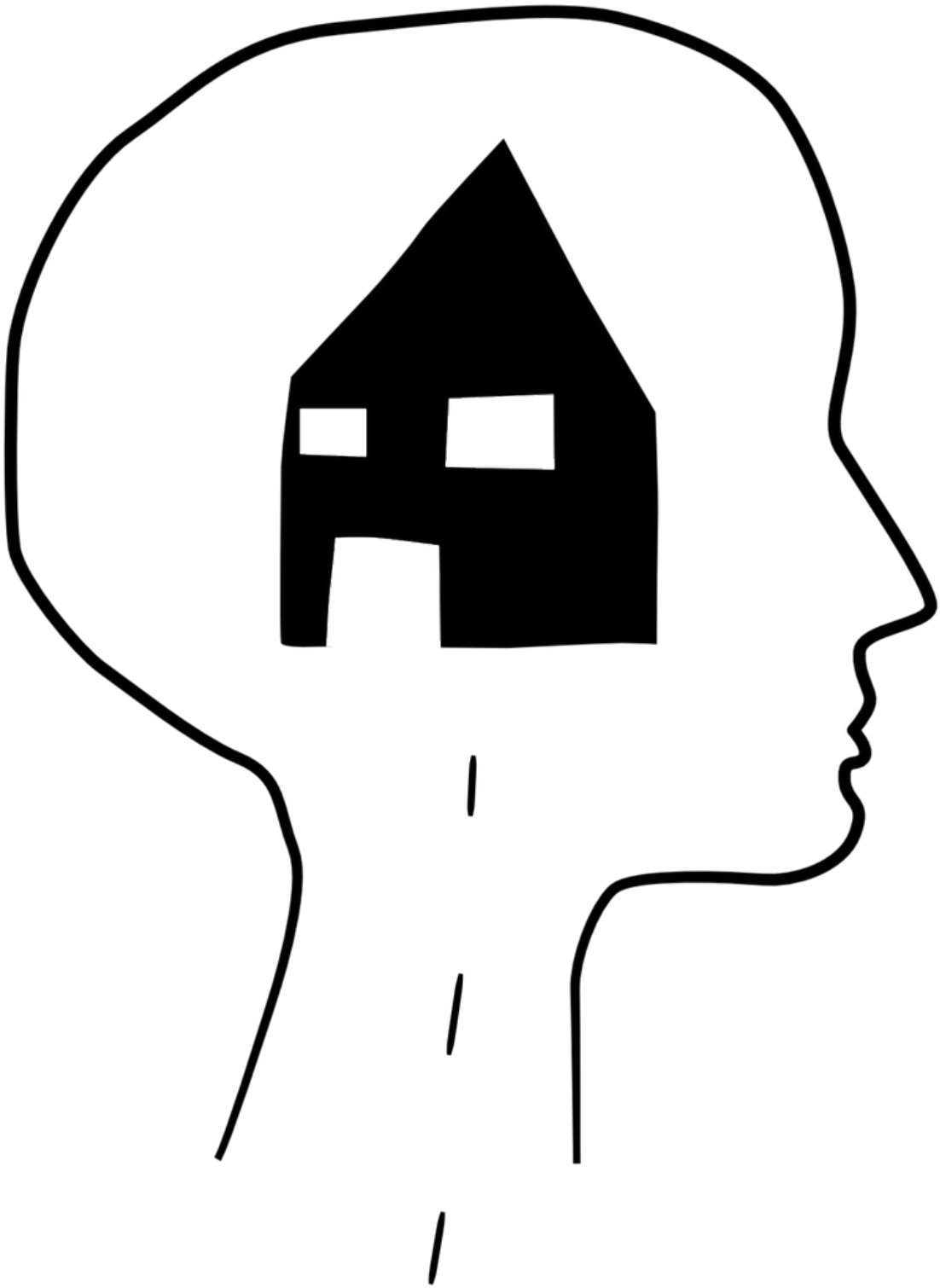
SVEUČILIŠTE U REGENSBURGU (DE) prepoznatljivo je u području regionalnih studija s naglaskom na područje Istočne i Jugoistočne Europe. Godine 2017., Sveučilište je osnovalo Centar za međunarodne i transnacionalne regionalne studije (CITAS) kao platformu koja okuplja različite discipline i regionalne studije. Sveučilište posebno cijeni interdisciplinarna istraživačka područja koja spajaju povijesne, ekonomske i druge društvene znanosti usmjerene prema transnacionalnim i komparativnim perspektivama.

SVEUČILIŠTE U GRAZU (AU) - Odsjek za povijest i antropologiju Jugoistočne Europe akademsko je središte Austrije za proučavanje povijesti i kulture balkanske regije. Osnovan je 1970. godine, a njegova usmjerenost na Jugoistočnu Europu opravdana je povijesnim značajem Sveučilišta i njegovom snažnom tradicijom znanstvenog proučavanja Balkana; područja istraživanja uključuju povijesnu antropologiju Balkana, međukulturalne usporedbe i društvenu dinamiku roda. Uz to, istražuju se teme poput tradicije nasuprot modernosti, društvenih struktura, migracija te porijekla etno-nacionalizama u bivšoj Jugoslaviji.

Vizualni identitet: Ivana Ognjanovac i Mare Šuljak

Fotografije: Marco Carmignan; Lana Zdravković, Mirovni inštitut

2. KAKO KORISTITI OBRAZOVNI MATERIJAL “MOJ DOM”

Obrazovni materijal „Moj Dom: memories in the aftermath of the Yugoslav wars” rezultat je rada više različitih organizacija i institucija iz Austrije, Hrvatske, Italije, Njemačke i Slovenije, a osmišljen je u sklopu projekta „Moj Dom”.

Materijal je nastao na temelju razgovora koje su tijekom 2023. i 2024. godine provele organizacije Codici, APS Lapsus, IEF i Mirovni inštitut. Svaki razgovor povezan je s primarnim i sekundarnim iskustvom ratova koji su doveli do raspada bivše Jugoslavije. Sugovornici su ljudi iz bivše Jugoslavije, uključujući ekonomske migrante, drugu generaciju migranata, izbjeglice i ljude koji su se zbog ratova preselili, kao i sudionike događanja koji rade na prihvatu izbjeglica, u izbjegličkim centrima, nevladinim organizacijama i gradskim odborima.

Partneri na projektu izradili su ovaj obrazovni materijal jer vjeruju da je razumijevanje ratova koji su se devedesetih godina dvadesetoga stoljeća vodili na području bivše Jugoslavije te suočavanje s njima više od puke akademske vježbe za današnju mladež i studente. To je nužan preduvjet za razumijevanje kompleksnih povijesnih, društvenih i političkih procesa i promicanje inkluzivnih identiteta, te bi trebalo osigurati da mladi ljudi bolje razumiju važnost mira i suživota. Učeći iz prošlih sukoba i sudjelujući u sveobuhvatnom radu na sjećanju, mladi mogu izgraditi budućnost koja će slaviti raznolikost i u kojoj će prevladavati međusobno razumijevanje.

Obrazovni materijal sadrži sljedeće dijelove:

- uvod u projekt „Moj Dom” i kratki opis djelatnosti udruga i institucija uključenih u projekt (str. 3),
- povijesni pregled koji daje kronološki okvir i kontekst ratova u bivšoj Jugoslaviji (str. 15),
- opis radionica - formalno obrazovanje (str. 26),
- opis radionica - neformalno obrazovanje (str. 101)
- bibliografiju s prijedlozima knjiga, filmova i glazbe na navedenu temu (str. 152), te
- zaključke s poveznicom na mrežnu stranicu projekta i pozivom za slanje povratne informacije nakon održane radionice (str. 154).

Metode razvijene na temelju razgovora mogu se koristiti kako u formalnom, tako i u neformalnom obrazovanju.

Izvaci iz razgovora koji se koriste na radionicama preuzeti su iz originalnih transkripata razgovora sa svjedocima vremenima. Prilikom prijevoda transkripata, partneri su odlučili ostati što bliži izvorniku, uzimajući u obzir uobičajene izreke i idiome u nacionalnim jezicima. Razgovori su vođeni na materinim jezicima sugovornika, a prijevodi su ponekad prilagođeni u svrhu boljeg razumijevanja.

Radionice Gradimo mostove; Tvoj dom, moj dom; Izazovi aktivizma; Traume iz djetinjstva; Izbor u vremenu sukoba imaju za cilj razviti dublje razumijevanje tih tema kroz osobna iskustva koja su sugovornici - svjedoci vremena podijelili u odabranim izzacima iz razgovora. Predložena metodologija uključuje grupni rad, kritičku raspravu i usporedbu. Preporučujemo korištenje ovih metoda u formalnim obrazovnim situacijama.

Radionice je osmislila organizacija Lapsus iz Milana koja se bavi poviješću i svjedočanstvima. Nakon obavljenih istraživanja i prikupljanja razgovora, Lapsus je napravio odabir iz transkripata kako bi se bolje razumjelo i dublje uronilo u teme radionica. Lapsus ima za cilj integrirati istraživanje, podučavanje i diseminaciju suvremene povijesti koristeći se metodama javne povijesti, podižući javnu svijest i čineći povijesno znanje dostupnim.

Radionice Krajolici sjećanja, Muzejski kustosi: osobni predmeti, Mjerač mnijenja, (Ne)Jednakost, Utrka (društvena igra na ploči) i Članstvo imaju za cilj uključiti mlade u aktivno razmišljanje o njihovim interpretacijama i razmišljanjima o identitetu, pripadanju, procesu skućavanja i privilegiranosti. Metode uključuju kritičke pristupe i iskustveno učenje. Preporučujemo upotrebu ovih metoda u neformalnom obrazovnom okruženju, gdje mladi mogu podijeliti svoja iskustva u grupama vršnjaka.

Radionice je osmislila Documenta, organizacija civilnog društva sa sjedištem u Zagrebu. Od svog osnutka Documenta ima zacilj potaknuti proces suočavanja s prošlošću i ustanovljenje činjenične istine o ratu kroz tri glavna programa: 1) javni dijalog i javne politike, na što su usmjerena obrazovna nastojanja organizacije; 2) dokumentiranje, što uključuje dokumentiranje ljudskih gubitaka i bilježenje osobnih sjećanja; i 3) poboljšanje sudskih standarda i praksi, što podrazumijeva praćenje i izvještavanje o suđenjima za ratne zločine.

Ove su metode razvijene za učenike u srednjim školama (14 - 19 godina), ali mogu se koristiti s različitim dobnim skupinama, imajući na umu složenost povijesnog konteksta (vidi Povijesni uvod, str. 15).

Radionice:

Gradimo mostove (str. 26):

radionica počinje uvodom u gostoprimstvo i raseljavanje nakon čega slijedi grupna rasprava i vježba empatije na temelju izvadaka iz razgovora, uz razmišljanja o promicanju gostoprimstva i društvenog uključivanja.

Trajanje: 2 sata

Ciljana skupina/e: mladi (15 - 20 godina), formalno/neformalno obrazovanje, najviše dvadeset sudionika

Tvoj dom, moj dom (str. 41):

nakon grupne rasprave o uobičajenim definicijama pojma „dom“, sudionici ispituju jedni druge o osobnim iskustvima i vizualnim reprezentacijama doma kako bi bolje razumjeli izazove s kojima se suočavaju osobe koje ponovno grade svoje živote nakon rata i raseljavanja.

Trajanje: dva sata

Ciljana skupina/e: mladi (14 - 20 godina), formalno/neformalno obrazovanje, najviše dvadeset i pet sudionika

Izazovi aktivizma (str. 46):

radionica nastoji dublje istražiti volontiranje i aktivizam kroz svjedočanstva pojedinaca koji su aktivno radili s raseljenim osobama na području bivše Jugoslavije i u drugim zemljama.

Trajanje: 2 sata

Ciljana skupina/e: najviše dvadeset i pet sudionika u dobi od 15 do 25 godina, formalno obrazovanje

Traume iz djetinjstva (str. 62):

čitanjem odabranih svjedočanstava i drugih izvora, ova radionica ima za cilj stvoriti sigurno i podržavajuće mjesto gdje će mladi istraživati zahtjevne i osjetljive teme, razvijati empatiju i promicati svijest o dugoročnim učincima rata na djecu.

Trajanje: 2 sata

Ciljana skupina/e: mladi u dobi od 15 do 20 godina, najviše dvadeset i pet sudionika

Izbor u vremenu sukoba (str. 85):

radionica istražuje složene izbore s kojima su se ljudi suočavali za vrijeme ratova u bivšoj Jugoslaviji, s naglaskom na odluci hoće li se pridružiti vojsci ili pobjeći. Kroz čitanje osobnih svjedočanstava, rasprave i promišljanje, mladi sudionici steći će uvid u ljudsko iskustvo u pozadini povijesnih događanja te razvijati empatiju i kritičko mišljenje vezano za problem donošenja odluka u ratu.

Trajanje: 2 sata

Ciljana skupina/e: mladi u dobi od 15 do 20 godina, najviše dvadeset i pet sudionika

Krajolik sjećanja (str. 101):

polazeći od izvadaka iz razgovora sa svjedocima vremena, sudionici raspravljaju o svojim pogledima na značenje doma, obitelji i identiteta. Razgovaraju o tome kako različita životna iskustva oblikuju različite perspektive o istim temama.

Trajanje: 90 minuta

Ciljana grupa/e: srednjoškolci, prethodno znanje nije potrebno

Muzejski kustosi: osobni predmeti (str. 106):

razgovarajući u grupama o fotografijama osobnih predmeta i s njima povezanim biografijama, a na temelju razgovora vođenih tijekom projekta, mladi se suočavaju s važnošću multiperspektivnosti, individualnosti i uloge osobnih priča za bolje razumijevanje povijesnih događanja.

Trajanje: 90 minuta

Ciljana skupina/e: Srednjoškolci, prethodno znanje nije potrebno. U radu s mlađim učenicima, zadržite se duže na uvodnom dijelu.

Mjerač mnijenja (str. 129):

mladi istražuju vlastite interpretacije doma, identiteta i pripadanja te osvještavaju fluidnost i promjenjivost tih kategorija kod različitih životnih iskustava te traumatičnih događaja poput rata i prisilnih migracija.

Trajanje: 90 minuta

Ciljana skupina/e: srednjoškolci, mladi

(Ne)Jednakost (str. 134):

temeljena na neformalnim obrazovnim metodama, ova radionica potiče mlade na aktivno sudjelovanje u raspravama o nejednakosti, stereotipima, isključenosti i drugim danas relevantnim društvenim pitanjima.

Trajanje: 45 minuta

Ciljana skupina/e: sve dobne skupine

Utrka (društvena igra na ploči) (str. 141):

cilj radionice je uključiti mlade u raspravu o privilegijama i nejednakosti kroz igranje uloga i društvene igre. Radionica nastoji povući paralelu između povijesnih događanja povezanih s ratovima u bivšoj Jugoslaviji i prava izbjeglica danas.

Trajanje: 30 minuta

Ciljana skupina/e: sve dobne skupine, od 6 do 9 igrača

Članstvo (str. 149):

cilj ove radionice omogućiti je mladima da istraže grupnu dinamiku te iskuse situacije u kojima se osjećaju isključeno i „kao stranci“.

Trajanje: 40 minuta

Ciljna skupina/e: sve dobne skupine, deset sudionika

Povijesni uvod

Pitanja za usmjeravanje rasprave

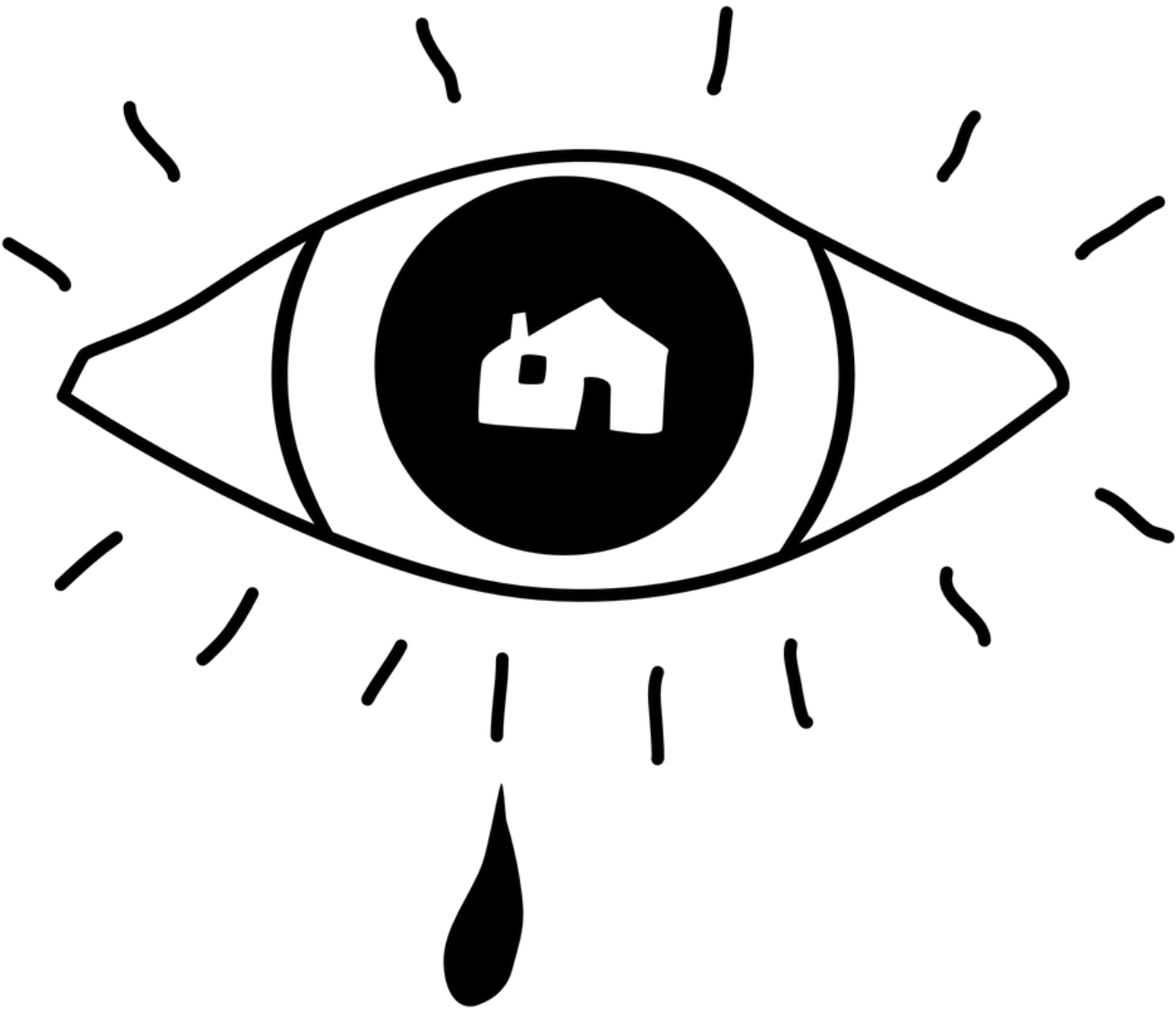
Prilog

Prilog

Upozorenje

3. POVIJESNI UVOD

RASPAD JUGOSLAVIJE I RATOVI ZA NJEZINO NASLJEĐE

Autor: dr. sc. Hrvoje Klasić

Uvod - Jugoslavija uoči rata

Znamo točan datum nastanka „prve“, monarhističke Jugoslavije (1. 12. 1918.) i točan datum nastanka „druge“, socijalističke Jugoslavije (29. 11. 1943.). Međutim, nitko sa sigurnošću ne može odrediti datum nestanka te zajedničke države Južnih Slavena. Za razliku od Čehoslovačke čiji su se političari dogovorili s kojim datumom njihova država prestaje postojati, odnosno od kojeg datuma na njezinom teritoriju nastaju dvije neovisne države (Češka i Slovačka), ili Istočne Njemačke (DDR) za koju također znamo kada je nestala kao neovisna država i udružila se u novu državnu zajednicu sa Zapadnom Njemačkom (BDR), pa čak i Sovjetskog Saveza čije je najviše zakonodavno tijelo donijelo deklaraciju o prestanku postojanja te države, scenarij raspada Jugoslavije bio je bitno drugačiji. Država nije nestala jednom odlukom nego je njezino nestajanje bio dug i naposljetku vrlo tragičan proces.

Socijalistička Jugoslavija bila je federacija sastavljena od šest republika - Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Srbija i Makedonija, te dvije autonomne pokrajine - Vojvodina i Kosovo, koje su službeno bile sastavni dio republike Srbije. Jedina dozvoljena politička stranka bila je Savez komunista. Predsjednik stranke Josip Broz Tito bio je ujedno i predsjednik države, a na tu funkciju nije izabran na izborima nego je ustavom proglašen doživotnim predsjednikom.

Na raspad Jugoslavije utjecali su brojni faktori poput neslaganja oko modela funkcioniranja zajedničke federacije, nerješivih ekonomskih problema i sve izraženijih međunacionalnih antagonizama. Svi navedeni faktori prisutni su u jugoslavenskom društvu od sredine 1960-ih da bi 1980-ih doživjeli svoju eskalaciju. Jedan od ključnih trenutaka koji je ukazivao na težinu krize u kojoj se Jugoslavija nalazila bila je smrt predsjednika Josipa Broza Tita. Na više razina će se pokazati da je jedan čovjek bio istovremeno garant i prijetnja stabilnosti države. Nestanak Tita kao nadnacionalnog i nadrepubličkog autoriteta, kojemu se bespogovorno vjerovalo i koga se bezrezervno poštivalo, otežao je ionako poremećene odnose između jugoslavenskih republika i naroda.

Političari se počinju zalagati za potpuno suprotne načine daljnjeg razvoja federacije. Dok jedni inzistiraju na daljnjoj decentralizaciji i još većoj neovisnosti republika u odnosu na državni centar, drugi traže recentralizaciju i povratak većeg utjecaja države na donošenje političkih i ekonomskih odluka na nižim razinama. Uz ekonomsku krizu izazvanu velikim međunarodnim dugovima i nerentabilnim načinom privređivanja, problem je bio i odnos prema novcu u zajedničkoj državnoj blagajni. Bogatije republike (Slovenija i Hrvatska) naglašavale su nesrazmjer u količini novca kojeg daju u tu blagajnu i kojeg dobivaju iz iste. Slabije razvijene republike žalile su se da previše zaostaju za razvijenima i time opravdavale potrebu za još većom financijskom pomoći. U skladu s rečenim razlike u standardu života građana pojedinih republika koje su godinama postajale sve veće također utječu na osjećaj nezadovoljstva. Npr. razina životnog standarda na Kosovu je 1947. bila 52% od jugoslavenskog, a 1980. svega 28%; Slovenci su bili skoro 9 puta bogatiji do Albanaca s Kosova; U Sloveniji je 1980-ih manje od 1% nepismenih, a na Kosovu više od 17%.

Upravo će nezadovoljstvo Albanaca s Kosova rezultirati krizom koju mnogi smatraju početkom procesa raspada Jugoslavije. Tokom 1981. u toj pokrajini izbijaju masovne demonstracije albanskog stanovništva sa zahtjevom da Kosovo dobije status republike i time postane ravnopravno s ostalim republikama. Državni vrh odgovorio je uvođenjem izvanrednog stanja i dovođenjem jakih policijskih snaga iz cijele zemlje. Nakon sukoba s demonstrantima više stotina ih je uhapšeno, mnogo ih je ranjeno, a bilo je i mrtvih.

Nacionalni i nacionalistički zahtjevi koji su se mogli čuti na Kosovu potaknut će eskalaciju srpskog nacionalizma u Srbiji. Uz intelektualce koji inzistiraju na potlačenom položaju Srba u Jugoslaviji i potrebi jedinstva svih jugoslavenskih Srba, kao nacionalni lider počinje se pozicionirati predsjednik Saveza komunista Srbije Slobodan Milošević. Situaciju u društvu, posebno pad povjerenja u međunacionalnu solidarnost i komunističku ideologiju počinju koristiti vjerske organizacije koje se počinju nametati kao spasioci vjerskog ali i nacionalnog identiteta - katolička crkva hrvatskog i slovenskog, pravoslavna crkva srpskog, crnogorskog i makedonskog, te islamska zajednica muslimanskog i albanskog.

Početak 1990. raspao se i jedinstveni jugoslavenski Savez komunista, a republička komunistička rukovodstva sve više se ponašaju kao rukovodstva zasebnih država. S obzirom na stanje u zemlji ali i promjene koje se događaju u Istočnoj Europi, prije svega slom komunističkih režima, dopušta se osnivanje drugih političkih stranaka, a donose se i odluke o održavanju višestranačkih demokratskih izbora. Na izborima u Sloveniji i Hrvatskoj pobjeđuju stranke koje su se zalagale za postupni izlazak iz Jugoslavije i proglašenje državne nezavisnosti. Takav razvoj situacije pokazat će se kao direktan povod početku rata u Jugoslaviji.

RAT(OVI)

1. Rat u Sloveniji

Nakon prvih višestranačkih izbora (1990.) u Sloveniji je održan i referendum o nezavisnosti kojeg je podržala većina Slovenaca. U lipnju 1991. godine, ta republika proglašava izlazak iz Jugoslavije i državnu nezavisnost, te na svoje granice postavlja slovensku policiju i vojsku. S time se ne slaže jugoslavenski politički i vojni vrh koji slovenski potez smatraju jednostranim činom. Jugoslavenska narodna armija odlučuje preuzeti kontrolu nad granicom koju je još uvijek smatrala državnom (jugoslavenskom) i tako počinje oružani sukob s pripadnicima slovenskih oružanih snaga. U njemu će život izgubiti nešto više od 50 ljudi na obje strane. Na pritisak Slobodana Miloševića, tada najmoćnijeg političara u Jugoslaviji, JNA se povukla iz Slovenije čime je ovaj kratkotrajni rat završen. Jedan od razloga zašto rat nije nastavljen bio je taj što je Slovenija etnički bila vrlo homogena te, za razliku od susjedne Hrvatske, u njoj nije živjela veća srpska zajednica. S obzirom na to da je u tom trenutku već započela pobuna srpskog stanovništva protiv novih hrvatskih vlasti, a da se Milošević smatrao vođom i spasiteljem svih Srba na području bivše Jugoslavije, njegov cilj bio je premjestiti jedinice JNA iz Slovenije u Hrvatsku kako bi pomogao tamošnjim Srbima.

Nakon desetodnevnog rata na području Slovenije više nije bilo vojnih sukoba. Godine 2004. Slovenija postaje članica Europske unije i NATO-a.

RAT(OVI)

2. Rat u Hrvatskoj

Nakon prvih višestranačkih izbora nove hrvatske vlasti kreću u proces razdruživanja s Jugoslavijom. Za razliku od velike većine Hrvata koji su to podržavali, dio Srba koji je živio u mjestima i selima gdje su činili većinu stanovništva odlučio se pobuniti protiv takvog scenarija. Potpomognuti politički od Slobodana Miloševića i ostalih srpskih političara iz Srbije, te vojno od vrha JNA, oni odbijaju lojalnost novim hrvatskim vlastima. Uz srpski nacionalizam koji je već godinama na području cijele Jugoslavije gradio priču o ugroženosti srpskog naroda te potrebi života svih Srba u jednoj državi, na pobunu srpskog stanovništva u Hrvatskoj utjecat će i sve brojnije pojave hrvatskog nacionalizma. Na želju Hrvata da izađu iz Hrvatske Srbi su odgovorili osnivanjem vlastitih političkih institucija i proglašavanjem teritorijalne autonomije. Cilj autonomnih oblasti sa srpskom većinom bio je spajanje sa srpskim autonomnim oblastima koje su se počele osnivati na teritoriju BiH, te konačno ujedinjenje sa Srbijom u jedinstvenu državu.

Pokušaj stvaranja (srpske) države u (hrvatskoj) državi već u ljeto 1990. godine eskalirat će oružanim sukobom između legalnih hrvatskih tijela i pobunjenih Srba, koje vojno pomaže JNA. Povremeni oružani incidenti krajem 1990. i početkom 1991. godine eskalirat će u otvoreni rat u ljeto 1991. godine. Na jednoj strani nalazili su se hrvatski vojnici i policajci, a na drugoj pobunjeni Srbi, JNA i pripadnici brojnih paravojnih formacija iz Srbije. Najveća razaranja pretrpjet će hrvatski gradovi koji su se nalazili uz granicu sa samoproglašenom srpskom državom, a posebnu će tragediju doživjeti stanovnici Vukovara i Dubrovnika. Nakon pada Vukovara srpske snage poubijale su preko 200 hrvatskih zarobljenika, a nekoliko stotina ih je mučeno i odvedeno u logore.

Zalaganjem UN-a početkom 1992. godine zaustavljen je rat u Hrvatskoj. U tom trenutku Republika Srpska Krajina, paradržava pod kontrolom Srba, zauzimala je jednu trećinu hrvatskog teritorija. S tog teritorija iselila je ili je protjerana velika većina Hrvata, kao što je dio Srba koji nisu živjeli u Krajini tijekom rata odlučio ili bio prisiljen napustiti Hrvatsku. U međuvremenu je Hrvatska 1992. godine međunarodno priznata kao nezavisna država i kao takva primljena u UN. Nakon niza neuspješnih pregovora o vraćanju okupiranih područja u okvir međunarodno priznatih hrvatskih granica hrvatsko rukovodstvo donosi odluku o vojnoj oslobodilačkoj akciji. Tako je u ljeto 1995. provedena operacija „Oluja” kojom je u svega nekoliko dana poražena vojska pobunjenih Srba. Tijekom i nakon operacije većina srpskog stanovništva iz Krajine napušta svoje domove i odlazi u Srbiju. Tom prilikom spaljen je velik broj srpskih kuća, a određeni broj Srba koji nisu htjeli iseliti ubijen je od strane pripadnika hrvatske vojske i policije.

RAT(OVI) / Rat u Hrvatskoj

U tom trenutku jedini dio Hrvatske koji je ostao okupiran, tj. pod vlašću lokalnih Srba, bilo je područje na istoku zemlje uz samu granicu sa Srbijom. To tzv. Hrvatsko Podunavlje vratit će se u sastav Hrvatske 1999. godine mirnim putem nakon višegodišnjih političkih pregovora.

Od 2009. godine Hrvatska je članica NATO-a, a od 2013. Europske unije.

Ukupan broj žrtava rata u Hrvatskoj iznosi između 20 000 i 22 000.

RAT(OVI)

3. Rat u Bosni i Hercegovini

Najkompliciranija i najtragičnija faza raspada Jugoslavije odigrat će se u Bosni i Hercegovini. Razlog je bio taj što, za razliku od ostalih republika, u njoj niti jedan narod nije imao većinu. Muslimana (Bošnjaka) je bilo 44%, Srba 32%, Hrvata 17%, a ostatak su činili pripadnici drugih nacionalnih manjina. Nakon prvih izbora 1990. godine pobjedu odnose novoformirane nacionalne stranke - muslimanski SDA (Stranka demokratske akcije), srpski SDS (Srpska demokratska stranka), te hrvatski HDZ-BiH (Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine). Dok su Muslimani i Hrvati bili skloni scenariju nezavisnosti BiH po uzoru na Sloveniju i Hrvatsku, Srbi iz BiH su krenuli istim stopama kao Srbi iz Hrvatske. Odbijaju bilo kakvu državnu nezavisnost BiH, počinju osnivati vlastite autonomne političke oblasti, koje bi se u konačnici ujedinile sa Srbijom. U tome imaju podršku Slobodana Miloševića i JNA.

Početak 1992. godine Srbi proglašavaju osnivanje Republike srpskog naroda Bosne i Hercegovine, koja će kasnije dobiti ime Republika Srpska. Nakon referenduma kojeg su Srbi bojkotirali a na kojem su Muslimani i Hrvati glasali za nezavisnost BiH, srpsko rukovodstvo proglašava nezavisnost svoje republike. Rat počinje u proljeće 1992. godine zajedničkim djelovanjem vojske bosanskih Srba, JNA i paravojnih formacija iz Srbije koji nastoje zauzeti one dijelove BiH koji su bili nužni kako bi se uspostavila teritorijalna povezanost sa Srbijom. S obzirom na to da se na dobrom dijelu tog područja Srbi nisu činili većinu, počinje protjerivanje nesrpskog stanovništva, tj. etničko čišćenje, popraćeno masovnim zločinima. U ljeto 1992. Srbi su pod kontrolom imali dvije trećine teritorija BiH, a pod opsadom koja je trajala 44 mjeseca drže i glavni grad Sarajevo na koji svakodnevno ispaljuju stotine granata.

Rat u BiH dodatno će zakomplicirati i odnos između Hrvata i Muslimana. Nakon početnog savezništva, Hrvati pod utjecajem hrvatskih političara u Hrvatskoj proglašavaju svoju nezavisnu državu na teritoriju BiH, tzv. Hrvatsku zajednicu Herceg-Bosnu, koja bi se u budućnosti trebala ujediniti s Hrvatskom. S tog područja Hrvati počinju istjerivati Muslimane pa između donedavnih saveznika 1993. godine dolazi do oružanog sukoba koji će trajati do 1994. godine.

Uz etnička čišćenja, tijekom rata u BiH počinjeni su i brojni masovni zločini nad civilima i zarobljenim vojnicima. Najpoznatiji primjer je masovno ubojstvo preko osam tisuća Muslimana 1995. godine u mjestu Srebrenica od strane srpskih vojnika, a koje je na međunarodnom sudu u Haagu proglašeno genocidom. Ovaj masakr, uz granatiranje jedne sarajevske tržnice prilikom čega je ubijeno četrdesetak civila, bit će povod NATO-u da se uključi u rat s ciljem sprječavanja daljnje agresije srpske vojske. Nakon višednevnog bombardiranja vojnih ciljeva širom Republike Srpske, vođe

RAT(OVI) / Rat u Bosni i Hercegovini

bosanskohercegovačkih Srba, uz suglasnost Slobodana Miloševića, pristaju na primirje. Definitivan kraj rata predstavlja potpisivanje Daytonskog mirovnog sporazuma krajem 1995. godine kojim je stvorena Republika Bosna i Hercegovina, podijeljena na dva entiteta: muslimansko-hrvatska Federacija BiH (51% teritorija) i Republika Srpska (49%).

U ratu u Bosni i Hercegovini ubijeno je ukupno oko 100 tisuća ljudi.

RAT(OVI)

4. Rat na Kosovu

U vrijeme sukoba u Sloveniji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini i atmosfera na Kosovu je ukazivala na skori početak rata. Slobodan Milošević ukinuo je poseban autonoman status te pokrajine u kojoj svu vlast u svojim rukama ima srpska manjina. Međunarodne organizacije ukazivale su na sustavno kršenje ljudskih prava Albanaca, na snažnu represiju srpske vojske i policije nad albanskim stanovništvom, na masovna protjerivanja i sve češća ubojstva Albanaca. Ovakva atmosfera dovest će do radikalizacije Albanaca i osnivanja tzv. Oslobodilačke vojske Kosova (OVK). Tijekom 1997. i 1998. godine, borci OVK intenziviraju napade na srpske policajce i vojnike što dodatno pojačava represiju nad albanskim stanovništvom. Nasilje je tijekom 1998. eskaliralo u otvoreni rat. Kako bi se spriječili scenariji iz Hrvatske i BiH, međunarodna zajednica poziva početkom 1999. godine predstavnike Srbije i Kosova na pregovore u mjesto Rambouillet nedaleko od Pariza. S obzirom na to da je Slobodan Milošević odbio ponuđene uvjete, te da su srpske snage nastavile s ubojstvima civila i masovnim protjerivanjem albanskog stanovništva, NATO je odlučio djelovati slično kao i u BiH. Zračni napadi na vojne ciljeve širom Srbije trajali su 78 dana sve dok sredinom 1999. godine nije potpisan sporazum kojim je završen rat na Kosovu. Rezolucijom Vijeća sigurnosti Kosovo je dobilo status UN-ovog protektorata, da bi 2008. Skupština Kosova jednostrano proglasila državnu nezavisnost. Više od stotinu svjetskih država, uključujući većinu članica EU te SAD, priznale su Kosovo kao nezavisnu državu. Srbija i dalje smatra Kosovo svojim teritorijem.

U ratu na Kosovu ubijeno je oko 13.500 ljudi.

RAT(OVI)

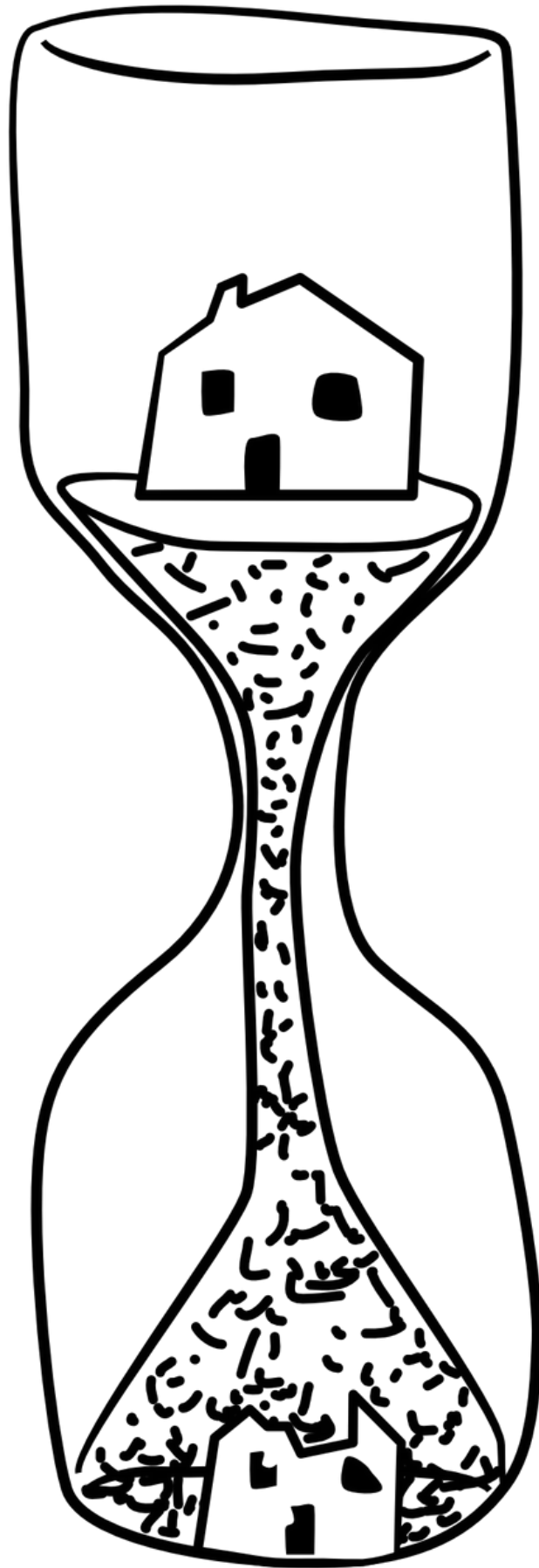
5. Sukob u Makedoniji

Na referendumu 1991. godine, Makedonci su izglasali nezavisnost svoje države. U vrijeme raspada Jugoslavije većinu stanovništva Makedonije činili su Makedonci, dok je Albanaca bilo oko 25 %. Odnosi između Albanaca i Makedonaca tijekom 1990-ih sve su napetiji jer se makedonski nacionalisti suprotstavljaju većoj autonomiji albanskog stanovništva. Zbog situacije na Kosovu nekoliko stotina tisuća Albanaca prelazi u Makedoniju što će dodatno pogoršati ionako poremećene odnose. Po uzoru na Kosovo i makedonski Albanci osnivaju svoju Oslobodilačku vojsku a sukobi s makedonskom vojskom počinju u proljeće 2001. Daljnju eskalaciju rata spriječio je NATO pozvavši obje strane za pregovarački stol. U ljeto 2001. godine, uz prisustvo predstavnika SAD-a i EU, Makedonci i Albanci potpisali su Ohridski sporazum kojim je prekinut rat i kojim su Albancima bitno povećana politička prava u Makedoniji.

U ratu u Makedoniji poginulo je manje od 100 ljudi.

MIGRACIJE KAO POSLJEDICA RATOVA

Prije ratova 1990-ih godina, Jugoslavija je imala oko 24 milijuna stanovnika. Tijekom ratova, zbog straha za vlastiti život ili prisilno, oko 3,7 milijuna ljudi ili 15% ukupnog stanovništva napustilo je svoje domove. Neki su se preselili u druge dijelove (bivše) Jugoslavije dok su drugi otišli u inozemstvo, uglavnom u zapadnoeuropske zemlje (Njemačku, Austriju, Italiju i skandinavske zemlje). Najveći broj ljudi otišao je iz zemalja u kojima se vodio rat; iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Kosova. Svaki treći stanovnik ovih zemalja postao je izbjeglica ili raseljena osoba. Mnogi od njih se nikada nisu vratili, iz različitih razloga. Jedni su odlučili nastaviti život drugdje dok je za druge povratak postao nemoguć ili izrazito težak (zbog, na primjer, sporog i dugotrajnog procesa razminiranja, manjka političke volje za repatrijaciju izbjeglica, nerazriješenih imovinskih pitanja, neisplaćene ratne odštete itd.). Rat i raspad zemlje doveli su do porasta siromaštva što se pokazalo kao važan čimbenik kod iseljavanja. Iz istog je razloga stanovništvo napuštalo i zemlje u kojima nije bilo ratnih događanja, poput Crne Gore i Makedonije. Ovaj proces traje i danas.

4. RADIONICE

Gradimo mostove

Cilj:

Do završetka radionice, sudionici bi trebali steći dublje razumijevanje izazova s kojima su se suočavale raseljene osobe na prostoru bivše Jugoslavije tijekom ratnog razdoblja (1991. - 1996.), te se osjetiti osnaženo da poduzmu aktivnosti u smjeru stvaranja inkluzivnijeg društvenog okruženja

Trajanje:

2 sata

Ciljana skupina/e:

Mladi (15 - 20 godina), formalno/neformalno obrazovanje, najviše dvadeset sudionika

Format:

In situ

Ključne riječi (teme):

Raseljavanje; gostoprimstvo; empatija

Potrebni materijali:

- veliki prostor za grupne aktivnosti i rasprave
- prazni papiri i markeri za bilježenje ideja
- hamer papir
- izvaci iz razgovora

Opis radionice:

- **Uvod (10 minuta)**

Započnite radionicu raspravom o konceptu gostoprimstva i njegovoj važnosti u različitim kulturama. Zatim uvedite temu migracija i raseljavanja za vrijeme ratova u bivšoj Jugoslaviji (1991. - 1996.), s naglaskom na izazovima s kojima se suočavala raseljena populacija. Istaknite ulogu mladih i aktivista u stvaranju gostoljubivih zajednica i izgradnji međusobnog razumijevanja.

- **Aktivnost za probijanje leda (15 minuta)**

Provedite kratku aktivnost kako biste sudionicima pomogli da se upoznaju i opuste dovoljno da podijele svoja razmišljanja i iskustva. Posjednite sudionike u krug i zamolite ih da svatko na komad papira zapiše jednu ključnu riječ koju povezuje s konceptom gostoprimstva, a zatim sakupite sve papire i pričvrstite ih na komad hamer papira ili flipchart ploču.

- **Njihovi glasovi (20 minuta)**

Podijelite sudionike u manje grupe (najviše 5 osoba u grupi). U Prilogu ćete pronaći izvatke iz razgovora vođenih u okviru projekta Moj Dom. Dodijelite svakoj grupi jednu grupu izvora sa zadatkom da ih pročitaju i zajedno rasprave.

- **Vježba empatije (20 minuta)**

Moderirajte aktivnosti igranja uloga ili pričanja priča gdje grupe međusobno dijele izvatke iz razgovora. Potaknite ih da zamisle sebe na mjestu raseljenih osoba koje traže utočište ili volontera koji ih dočekuju. Ohrabrite ih da razmisle o vlastitoj privilegiranosti i predrasudama.

- **Oluja ideja: lekcije iz povijesti (20 minuta)**

Ponovno okupite sve grupe i dajte im natuknice koje će ih potaknuti na smišljanje ideja kako pomoći raseljenim osobama da se osjećaju dobrodošle u novim zajednicama i van granica njihove zemlje. Ohrabrite ih da u svojim prijedlozima budu kreativni i uključivi.

Gradimo mostove

Pitanja kojima moderator usmjerava aktivnost:

- Što možete napraviti kako biste pružili podršku raseljenim osobama u našem društvu?
- Što možete napraviti kako biste se suprotstavili stereotipima i promovirali empatiju prema marginaliziranim skupinama? (Razmišljajte o „malim“ i svakodnevnim stvarima)
- **Zaključak/refleksija ili evaluacija (10 minuta)**

Završite radionicu grupnom aktivnošću ili vježbom refleksije, poput zapisivanja osobnih odluka ili akcija koje će sudionici poduzeti kako bi promovirali gostoprimstvo i društveno uključivanje u svojim zajednicama.

Pitanja kojima moderator usmjerava aktivnost:

- Što ste naučili iz svjedočanstava koja ste razmatrali?
- Što možemo učiniti kako bismo primijenili koncept gostoprimstva u vlastitim zajednicama?

PRILOG:

Grupa 1 - Obitelji domaćini

Roberto Bertoli počeo je raditi na smještaju izbjeglica iz bivše Jugoslavije i obnovi lokalnih zajednica u središnjoj Bosni 1992. godine. Aktivist Zelenih i organizacije Mir u Bergamu prije jugoslavenske krize, osnovao je Bergamski odbor za Kakanj, a potom i Bergamo za Kosovo. Trenutno se bavi borbom za ljudska prava i prihvatom izbjeglica.

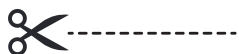
„Prvi korak bio je pronaći obitelji, naravno, u Bergamu, ili ih odabrati. Imali smo značajan broj obitelji i župa spremnih ugostiti izbjeglice pa kada je prva grupa koju smo doveli stigla u Bergamo, ako se dobro sjećam, bilo ih je četrdeset i dvoje, bili su dobrodošli. Obitelji su bile spremne, kategorizirane s obzirom na svoju mogućnost prihvata: majki s djecom, majki s više djece, roditelja i starijih, te su na taj način bile organizirane širom pokrajine. Odbor je pružao podršku. Brinuli smo se za svaku pojedinu situaciju, gradili mrežu pomoći tako da nijedna obitelj i nijedan dom ne budu prepušteni sami sebi; osigurali smo im prevoditelje i omogućavali telefonske intervjuje kao način komunikacije u početku. Bilo je naravno vrlo teško u početku, posebno s birokracijom; rješavanjem dozvola za stalni boravak i sl. U središnjici smo vodili sve poslove vezano za dolazak i prihvata, propise i pratnju, i izbjeglice su bile prihvaćene u uistinu brojnim manjim gradovima u pokrajini, neki i u velikim gradovima, ali uglavnom u manjima i oni su bili središte oko kojeg je rasla koordinacija za podršku obiteljima.“

Grupa 1 - Obitelji domaćini

Sante Bressan bio je predsjednik organizacije IPAB (Istituto pubblico di Assistenza e Beneficenza) iz Vicenze od 1990. do 1997. godine. IPAB je javna ustanova koja pruža pomoć potrebitima, uglavnom starijima i maloljetnicima. Osnivač je udruge „Insieme per Sarajevo“ koja je nastavila s iskustvom suradnje koje je promovirao IPAB.

„Sve je počelo slučajno; moja supruga i ja već smo bili izrazili spremnost da prihvatimo dijete u okviru inicijative pružanja dobrodošlice koju su pokrenule obitelji nekih zaposlenika IPAB-a u Vicenzi. Kao predsjednik IPAB-a, želio sam voditi primjerom. Međutim, na kraju, kada je akcija pružanja dobrodošlice krenula, shvatili smo da su brat i sestra stari četiri i pet godina povjereni dvjema različitim talijanskim obiteljima. Stoga smo ih odlučili oboje primiti u naš dom. Bila je to sretna slučajnost jer su na kraju odrasli s nama. Djevojčica je bila lošeg zdravlja i kako bismo se brinuli za nju, ne samo da smo je morali duže ugostiti u Vicenzi, već smo na duža razdoblja pružili smještaj i njezinoj majci. Toliko smo se zblížili da smo otišli kod njih u Bosnu kad je majka rodila treće dijete. Ta obitelj sada živi ovdje, ne toliko zbog tog iskustva dobrodošlice, već zbog posla. I dalje su nam jako bliski. Djevojčica me često zove na telefon... tako je to bilo.“

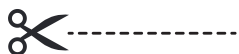
Grupa 2 – Od Bosne do Brescia

Elvira Mujčić, rođena je 1980. godine u srpskom gradu Loznici. Preselila se u Srebrenicu u Bosni i Hercegovini i tamo je živjela do početka rata. Izbjegla je 1992. godine, prvo u Hrvatsku, a zatim u Italiju. Godine 2007. objavila je svoj prvi roman, *Al di là del caos. Cosa rimane dopo Srebrenica* (Infinito Edizioni, 2007.), a godine 2023. najnoviji, *La buona condotta* (Crocetti, 2023.), čija je radnja smještena u razdoblje nakon proglašenja samostalnosti Kosova. Spisateljica je i prevoditeljica, stručnjakinja za Balkan i Istočnu Europu, priznata u akademskim akademskim i književnim krugovima.

„Živjela sam u Srebrenici do svoje dvanaeste godine, što odgovara godini kada je počeo rat u Bosni i Hercegovini, 1992. Od 1992. godine, moja obitelj – iako ne cijela, bez mog oca i ostalih odraslih muških članova – moja obitelj, moja braća i moja majka započeli smo svoja izbjeglička lutanja napustivši Srebrenicu, prvo drugdje u središnjoj Bosni, zatim u Hrvatskoj i naposljetku u Italiji, gdje smo stigli kao izbjeglice. Godine 1994. ugostila nas je – kako se i danas događa nekim izbjeglicama, ne svima – općina u pokrajini Brescia, koja je odlučila pružiti gostoprimstvo bosanskoj izbjegličkoj obitelji na određeno vrijeme. Taj je period trebao biti relativno kratak, oko šest mjeseci, jer uvijek mislite da rat neće dugo trajati. Uvijek pretpostavljamo da su ratovi brzi, i mislilo se da će rat u Bosni brzo završiti. Međutim, nije bilo tako, posebno za nas. Budući da smo bili iz Srebrenice, dočekali smo gotovo sam kraj rata, genocid u Srebrenici 1995. godine, kada smo izgubili sve muške članove obitelji, kao i mogućnost povratka u Srebrenicu. U tom trenutku, kraj rata utvrđen Daytonskim sporazumom dodijelio je Srebrenicu Republici Srpskoj. Danas se to možda više ne čini važno, ali sjećam se kad smo se prvi put vratili u Bosnu, oko 1997., 1998., s namjerom da posjetimo Srebrenicu. Za bosansku, 'muslimansku obitelj' – koristim navodnike iako se o mojoj obitelji može dosta toga reći u tom pogledu – nije bilo jednostavno slobodno se vratiti u Srebrenicu. Niste mogli tek tako otići tamo; morali ste biti u pratnji UN-a. Ostali smo dakle živjeti u Italiji, što je trebali biti privremeno rješenje, privremeni aranžman, a umjesto toga postalo je naš stvarni život. Vidite, dakle, moj odnos s Bosnom ima veze s porijeklom, s egzilom, s mnogo boli, ali i mnogo ljubavi. Što dalje iza mene ostaju neke stvari, to se više uspijevam vratiti u ovu zemlju s novim načinom razmišljanja, drugačijim osjećajima. [...] U trenutku kada je Tuđman krajem 1993. i početkom 1994. odlučio da sve bosanske izbjeglice koje nisu katoličke vjere, a nalaze se na hrvatskom tlu, moraju otići zbog dodatnog zaoštavanja sukoba, prijatelji iz Dalmacije talijanskog podrijetla pomogli su nam da se uključimo u projekt – jedan od koordinatora bio je Agostino Zanotti – i obavijestili su nas jer ne bismo sami mogli saznati za to

Grupa 2 - Od Bosne do Brescie / Elvira Mujčić

budući da nismo znali jezik, i tako su nas uključili u ovaj projekt koji nas je na kraju doveo u Italiju. Tako je to bilo. Otputovali smo u Italiju, samo da dobijete ideju o tome kako je to bilo organizirano, s tim našim prijateljem koji je rekao: „Morate potražiti Marija“ - rekao nam je i njegovo prezime, ali zaboravila sam ga - „u splitskoj luci. Hodajte po luci dozivajući ga imenom i prezimenom, a on će činiti isto.“ I tako smo se našli jer su ljudi hodali okolo dozivajući se... Kad sam čula naša imena, rekla sam: „To smo mi!“ I otišli smo s njim. Kada to pokušate racionalno sagledati, iz perspektive nekoga danas, tko živi siguran život i pažljivo sve bira, unaprijed pročita svaku recenziju, pomisliti da odete s nekim tko se zove tako-i-tako i koga ste pronašli u luci čini se nevjerojatnim! Ali kada ste izbjeglica, ovakve stvari se događaju. Kada gotovo nemate mogućnosti, sve postaje mogućnost pa niti ne pokušavate shvatiti je li to za vas sigurno ili nije. I tako smo stigli u ovo selo u pokrajini Brescia, u dolini Val Camonica, gdje smo živjeli i gdje moja mama i danas živi.“

Grupa 3 - Predrasude i kulturni mostovi

Agostino Zanotti, sudjelovao je u ekološkim pokretima 1980-ih i prosvjedima protiv Prvog zaljevskog rata 1992. godine. Tijekom rata u Bosni i Hercegovini pružao je pomoć i podršku s pacifistima iz Koordinacije za inicijative solidarnosti iz Brescie.

„Dakle, iskustvo prihvaćanja izbjeglica u Italiji tijekom sukoba jasno je pokazalo kako bi to trebalo funkcionirati, naime kao male jezgre unutar prihvatnih zajednica koji su vodili dijalog na ravnopravnoj osnovi, u navodnicima, ali su se bavili osobom koju je obitelj prihvatila: muškarcem, dezerterom itd., i okupljali, čak i lokalne vlasti, a to je funkcioniralo i nakon sukoba. Jer mnoge su obitelji ostale, djeca su odrasla, prihvaćene osobe postale su na više načina dio zajednice. U nekim situacijama, recimo, čak i svjetionik koji je utjecao na stavove zajednice. [...] To iskustvo dobrodošlice stvorilo je mlade ljudi koji su otišli na fakultet, postali pisci ili tvornički radnici, stvarajući, recimo, pozitivan suživot.

[...] Moramo se, recimo, suočiti s konceptom kolonijalizma čak i ovdje s jugoslavenskim izbjeglicama. Mislili smo da oni ne znaju koristiti perilicu rublja, da ne znaju što je sušilo za kosu. Vidio sam kad bi stigli, vlasnici kuća, stanodavci bi povelu bosansku ženu i pokazivali joj perilicu za rublje, to služi za pranje odjeće, fen služi za sušenje kose, ovo je televizija itd. Kad su naučili talijanski, pogledali bi me i rekli: „Imali smo i mi perilice rublja, imali smo ih. Zašto ste tijekom rata mislili da smo mi divljaci, barbari?“ I tako dalje. Drugim riječima, morate shvatiti da je druga osoba također osoba, subjekt, dio čovječanstva koji napreduje baš kao i vi; nije da su vodili rat jer su bili primitivni i koristili se toljagom.“

Grupa 3 – Predrasude i kulturni mostovi

Roberto Bertoli počeo je raditi na smještaju izbjeglica iz bivše Jugoslavije i obnovi lokalnih zajednica u središnjoj Bosni 1992. godine. Aktivist Zelenih i organizacije Mir u Bergamu prije jugoslavenske krize, osnovao je Bergamski odbor za Kakanj, a potom i Bergamo za Kosovo. Trenutno se bavi borbom za ljudska prava i prihvatom izbjeglica.

„Imajte na umu da su izbjeglice o kojima govorimo napustile Bosnu i stigle u Hrvatsku s realnom mogućnošću da dođu u Italiju, a za dobar dio njih postigli smo dogovor s hrvatskim Ministarstvom za izbjeglice. Tada smo imali i odnose... posebno s Uredom za izbjeglice u Istri i zahvaljujući voditelju Ureda, koji nam je također bio i prijatelj, poznanik, uspjeli smo obaviti prvi oblik selekcije osoba koje su stizale, s garancijom naših kontakata iz Zagreba; prvi je autobus stigao iz Zagreba. Prihvatili smo ih...

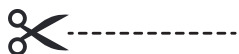
izbjeglice su dovedene do mjesta odakle smo zatim autobusom krenuli u Italiju, a s nama je bio hrvatski prevoditelj, naš hrvatski prijatelj koji je živio u Zagrebu, on nam je pomogao s tim. Dakle, nismo zapravo znali tko će stići; to je bilo... nismo mogli znati, a bilo je i iznenađenja koja su nas u tom trenutku jako pogodila, tj. mislili smo da će većina izbjeglica biti osobe koje su stigle iz najtežih uvjeta, u smislu klasne pripadnosti i društvenog položaja, da bismo zatim shvatili tijekom prvih intervjua i razgovora u autobusu da su oni koji su pobjegli, koji su uspjeli, koji su... otišli, koji su tada zatražili da mogu otići u inozemstvo, a ne ostati u Hrvatskoj, bili uglavnom pripadnici srednje klase, koji su smatrali da je važno osigurati svojoj djeci školovanje, ne bilo kakvo, već dobro.

S tog gledišta, sjećam se da je prvi intervju koji sam obavio u autobusu bio sa ženom s dvoje prilično mlade djece, 7 - 8 godina, a sin možda nešto stariji, o motivaciji, pitali smo: „Ali zašto? Otkud ste? Gdje ste bili sve ovo vrijeme?“ Bila je iz Sarajeva, napustila je Sarajevo i otišla u Dalmaciju, na jedan od dalmatinskih otoka gdje je vjerojatno živjela u iznajmljenoj kući, ne znam je li to zapravo bila njezina kuća, kasnije sam saznao, a što se tiče osnovne motivacije, rekla je: „Moj sin je jako dobro igrao tenis u Sarajevu i željela bih da nastavi igrati tenis, a tamo gdje smo bili nema teniskog terena pa sam htjela da nastavi i da studira.“ Prvi šok je bio što stvarnost nije odgovarala slici koju smo imali o izbjeglicama, ideji o izrazito teškim životnim uvjetima iz kojih dolaze, a umjesto toga ta žena... a onda poslije, postepeno s vremenom, neke refleksije ... priča o obitelji gdje je otac sveučilišni profesor, ona je ostala tijekom čitavog rata u Sarajevu, majka je inženjerka, dvoje djece su danas visokoobrazovani građani svijeta, kad su stigli u Italiju, ona je prvih godina radila kao kućna pomoćnica, njegovateljica za starije osobe i tako dok nije uspjela pronaći posao u struci, kao inženjerka. I tako, bili su... i drugi ljudi u tom autobusu dolazili su, posebno iz Sarajeva, iz višeg srednjeg sloja jer su možda već prije sukoba

Grupa 3 - Predrasude i kulturni mostovi / Roberto Bertoli

shvatili situaciju pa su pobjegli i zatim su zamislili za svoju obitelj život koji nije bio vezan za Hrvatsku i teške životne uvjete.”

Gradimo mostove

Grupa 4 - Što je "dom"?

Božidar Stanisić, rođen je u Visokom u Bosni i Hercegovini. Diplomirao je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Sarajevu na Odsjeku za jugoslavensku povijest i književnost. Od 1992. godine zajedno s obitelji živi u Friuliju u Zuglianu, u pokrajini Udine, nakon što je odbio uzeti oružje u ruke i obući uniformu neposredno nakon izbijanja rata u Bosni i Hercegovini.

„Kada smo htjeli kupiti kuću u Italiji nakon što smo 11 godina živjeli u kući prijatelja, moja supruga je predložila da kupimo stan. Moj odgovor je bio: 'Ako me želiš ubiti, u redu, smjesti me u stan!' Na kraju se ipak nismo odlučili za stan jer sam, u mom konceptu djetinjstva, dom zamišljao kao kuću s voćnjakom, povrtnjakom i dvorištem. Za mene je dom mjesto slobode. Čovjek treba imati dom kao slobodna osoba.

Umjesto toga, još uvijek sam svjedok, kao u živućem sjećanju, kako je između 1991. i 2000. godine 5 milijuna ljudi u bivšoj Jugoslaviji promijenilo adresu. Nije se radilo samo o etničkom čišćenju, već o standardizaciji unutar nacija koje su nastale. Ljudi su odselili tamo gdje nikad ranije nisu živjeli. Ovaj fenomen obrađen je u regionalnoj kinematografiji češće nego u književnosti.

Zamislite nekoga tko je rođen kao Slovenac u Makedoniji; eno ih u Makedoniji, njihova prva sjećanja. Zamislite nekoga tko je rođen kao Hrvat u Beogradu; u Beogradu je napravio prve korake. Ponekad, u takozvanom emocionalnom konceptu, zaboravljamo kakvi povijesni mehanizmi funkcioniraju oko nas, a oni vrlo često nemaju ljudsko lice.

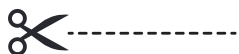
[...] Jer krećem od vlastitog iskustva i moram reći, ponavljam, iako se moj prijatelj Rumiz uvijek ljuti, prihvatio me je kad sam protjeran iz Slovenije, Paolo Rumiz me prihvatio nakon 15 minuta poznanstva i doveo me u svoju kuću. Odsjeo sam u kući slovenskog studenta, a zatim sa sinom žene koja se godinama borila za mir u regiji Furlanija-Julijska krajina. Zatim me je dočekala moja obitelj koja je stigla iz Hrvatske u studenom 1992. godine preko Dona Pierluigija di Piazze i njegovog centra [Centar Balducci u Zuglianu]. Pronašao nam je kuću s obitelji kod koje sam živio jedanaest godina. Sada živim u vlastitom domu.”

Grupa 4 - Što je "dom"?

Vesna Šćepanović rođena je u Crnoj Gori 1965. godine. Studirala je u Beogradu. Tijekom godina, radila je kao novinarka u raznim gradovima bivše Jugoslavije. Godine 1993. stigla je u Italiju i danas živi u Torinu. Vesna je aktivistkinja, umjetnica, spisateljica, kazališna glumica, kulturna djelatnica i prevoditeljica.

„Tu je kuća moje mame s makovnjačom, s hurmašicama, sa šnenoklama, s knedlama sa šljivama, i tu je svijet koji nas okružuje sukobima, ratovima, naoružanjem i sa sviješću da naše demokratske i libertarijanske vlade izdvajaju neizreciv postotak novaca za naoružanje, to je nepodnošljivo. [...]

Kazalište mi je omogućilo nešto što novinarstvo nije moglo. Jer moj talijanski još nije imao snagu, nije bilo... nije... Sada možda još uvijek ima dosta nedosljednosti u pisanju, naročito jezičnih i pravopisnih grešaka, ali nekako osjećam da sam ovladala jezikom, jezik više ne dominira mnome, ne kao što je to bio slučaj tijekom mnogih godina, možda i cijelog desetljeća, ali svjesna sam da svejedno ne samo da govorim s margine i živim ovu granicu, ja uvijek živim ovu granicu. Imam i taj jezični aspekt koji je oduvijek pomalo jak, ali ima i svojih slabosti. Kao da učite hodati, ali uvijek sa štakom. Iako sam danas možda odbacila štaku, kod mene je to snažno prisutno: gubitak jezika, gubitak jezika i gubitak kuće. Kada govorite o kući; kuća je mama, kuća su prijatelji, kuća je posao, ona je... Iako sam u određenom smislu morala raščistiti sa svime, ali radi se o tvom jeziku u kojem više ne živiš jer najveća dezorijentacija nije život u drugom gradu već je dezorijentacija i iskorjenjivanje početi živjeti u drugom jeziku s 30 godina, kao da si jednogodišnjakinja, i trebati sve iznova smjestiti, i razmrviti staro da bi se moglo izgraditi novo. S toliko abeceda, toliko jezika i toliko toga; kazalište i umjetnost omogućuju ove transformacije. Daju vam prostor, možete tražiti neuobičajene puteve, prečace, možete koristiti svoj glas, možete koristiti pjevanje.“

Grupa 5 - Pogled na sustav prihvata u Italiji u to vrijeme

Gianfranco Schiavone, predsjednik je Talijanskog konzorcija solidarnosti (TKS), bivši potpredsjednik Udruge za pravne studije o imigraciji, autor brojnih radova o imigracijskom pravu i pravu u području azila.

„Javno financiranje nije bilo dostupno, a nije bilo niti mjesta u barakama. Nažalost, budući da prema zakonu 390 iz 1992. godine ne postoji obaveza da se pomogne svakoj raseljenoj osobi, bilo je puno privatnog smještaja, a mnogi nisu dobili ništa ni od koga. Mnogi ljudi u privatnom smještaju bili su prepušteni sami sebi.

Zaključili smo da je neophodno osnovati lokalne odbore, skupine osviještenih osoba sastavljene isključivo od volontera. Skupine koje će se umrežiti kako bi izradili smjernice. Cilj je bio dati ljudima sigurnost: bilo je dobro što je postojao smještaj – prazne sobe i kuće, ali to nije bilo dovoljno. Lokalni smještaj trebao je imati javnu logiku. Sjećam se da smo izradili smjernice za uspostavljanje odbora za dobrodošlicu. Smjernice su imale nekoliko stranica, s operativnim uputama (što je neophodno ako želite stabilan i čvrst odbor). Ovako je to funkcioniralo: udruga bi nazvala na fiksni broj, ja bih se javio i razgovarali bismo o dostupnosti smještajnih kapaciteta (sobe i kuće). S jedne strane, trudili smo se održati entuzijazam kod ljudi. S druge strane, obuzdavali smo ga napominjući da je smještaj kompleksno pitanje. Preporučivali smo čitanje operativnih smjernica prije izrade projekta za neko područje. Smjernice smo slali faksom.

Ako bolje pogledate, primijetit ćete da su ključne točke iz smjernica kasnije postale sastavni dio Nacionalnog plana za azil (PNA), a zatim i Nacionalnog sustava prihvata (SPRAR), s jedinom razlikom što smo mi također predvidjeli i inicijative koje nisu nužno prolazile kod lokalnih vlasti, iako smo se često nadali suradnji s lokalnom vlašću u smislu osiguravanja materijalnih sredstava ili financiranja. Ponekad, međutim, nije bilo nikakve suradnje s lokalnim vlastima, a ponekad je postojala u vidu indirektno pomoći i sponzorstva. Zatim je uveden novi model SPRAR-a (*Sustava zaštite za tražitelje azila i izbjeglice, n.d.r.*), s mnogim ograničenjima, ali i mogućnostima, i projekt je postao isključivo vlasništvo lokalnih vlasti. Situacija se razlikovala od općine do općine. Sjećam se da je najaktivniji odbor iz ovog kuta gledanja bio Bergamo, koji je djelovao kao Općina, odnosno općina je koordinirala odbor. Odbor je postao vrlo geografski orijentiran te je, s vremenom, usvojio specifični teritorij u Bosni; područje Kaknja. Dogodilo se bratimljenje koje i danas postoji. Bilo bi zanimljivo danas razumjeti kako se projekt raspršenog prihvata u Bosni Općine Bergamo odvija u današnjoj situaciji, tj.

Grupa 5 – Pogled na sustav prihvata u Italiji u to vrijeme / Gianfranco Schiavone

u vezi s trenutnim migracijama u Bosni. Otišao sam vidjeti i kuću koju su pomogli otvoriti. Sve ove događaje povezuje nevjerojatna provodna nit! Tu je zatim i pokrajina Brescia, i oni su tijekom vremena obavili važan i strukturiran posao. U regiji Furlanija-Julijska krajina, s druge strane, situacija je bila daleko od zadovoljavajuće. U vrijeme rata na Kosovu, Općina Trst se minimalno aktivirala tek 1998. godine. Mi smo kao TKS imali dobru suradnju s Općinom, ali tadašnje su administracije bile vrlo zatvorene i ravnodušne.

Često su bile desno orijentirane. Jedino što su osigurali bilo je skladište za humanitarnu pomoć. Tu su zatim bili i prihvatni odbori u područjima pogođenima potresom – u Carniji, Gemoni i Venzoneu. Možda je bilo nešto inicijativa i u Udinama, ali vrlo malo s obzirom na broj izbjeglica koje su pristizale. Kao što znate, u regiji Furlanija-Julijska krajina bile su dvije državne barake, u Purgessimo di Cividaleu i u Cervignano del Friuliju. Općina Cervignano započela je neke projekte društvenog uključivanja s ljudima u barakama, ali tip prihvata ostao je isti. Barake u Pasubiju, sada u ruševinama, već su tada bile napola ruševne, a primale su preko 1 000 ljudi.

[...] Osim uobičajenih oblika pomoći u ovom tipu prihvata, povezanih sa smještajem (smještaj, hrana, odjeća), pokušali smo organizirati... budući da su ljudi koji su stigli bili upućeni na ove odbore, naša glavna briga bila je učiniti te ljude što prije samostalnim. Svatko je od njih imao pravo na pristup radu. Postojala je određena društvena otvorenost prema tim ljudima, za razliku od današnjeg neprijateljstva prema izbjeglicama. Osim toga, ti su pojedinci dolazili iz europskog obrazovnog sustava i nije bilo teško obnoviti jezične vještine, a time i mogućnosti za pronalazak posla. Nije bilo previše aktivnosti pravne prirode: nije bilo čekanja na policiji i pred komisijama, žalbi i sl. Fokus je u potpunosti bio na integracijskom putu (kako bismo to danas rekli). U državnom prihvatu, međutim, postojao je samo koncept smještaja, krova nad glavom, i materijalnog prihvata. Možda nešto zdravstvene pomoći i to je bilo to... Sjećam se da je u centrima bio Crveni križ... ponekad samo da se pokažu, i ovdje se ponavljaju velike strukture kroz povijest: uvijek su to siromašne strukture koje ipak daju nešto tu i tamo kako bi povratile malo svog imidža, a ponekad i nešto kvalitete. Ali ništa drugo nije bilo planirano. Svrha lokalnih odbora za prihvata bila je da pitaju ljude koji su htjeli ugostiti izbjeglice: 'Imate li iza sebe snažnu logistiku kako biste ih ugostili barem na godinu dana i pružili im više od smještaja? Možete li to učiniti u suradnji s drugima? Ako ne možete, vratite se drugi put.' Primili smo na tisuće telefonskih poziva što je svjedočilo o snažnom valu solidarnosti, mnogo većem nego danas (dijelom i stoga što je solidarnost bila koncentrirana na samo jednu skupinu ljudi, izbjeglice iz bivše Jugoslavije). Sigurno se mnogi nisu odazvali jer nisu imali čvrstu strukturu iza sebe,

Grupa 5 - Pogled na sustav prihvata u Italiji u to vrijeme / Gianfranco Schiavone

već na primjer samo sobu i to je bilo sve. Ne možete ljude pustiti da samo tako plutaju. Pojedinci su trebali postati stvaratelji lokalnog projekta, a zatim su tu bili i oni koji su uspjeli stvoriti zametak lokalnog projekta aktivirajući zajednice poput Arcija ili Caritasa. Ali od mnogih prijedloga nije bilo ništa.”

Tvoj dom, moj dom

Cilj:

Do završetka radionice, sudionici bi trebali steći dublje razumijevanje složenog koncepta doma i izazova s kojima se suočavaju osobe koje iznova grade svoj život nakon rata ili raseljavanja.

Trajanje:

2 sata

Ciljana skupina/e:

Mladi (14 - 20 godina), formalno/neformalno obrazovanje, najviše dvadeset i pet sudionika

Format:

In situ

Ključne riječi (teme):

Dom; dijeliti; nostalgija

Potrebni materijali:

- Veliki stol ili radni prostor za crtanje
- prazni papiri, olovke, flomasteri i drvene bojice za svakog sudionika
- otisnuti pojmovnik s riječima vezanima za dom i raseljenost (Prilog 1)

Tvoj dom, moj dom

Opis radionice:

- **Kontekstualizacija i zagrijavanje (10 minuta)**

Radionica počinje istraživanjem složenog koncepta „doma“. Kao uvod možete koristiti svjedočanstvo Vesne Šćepanović, aktivistice, umjetnice, kazališne glumice, kulturne djelatnice i spisateljice, rođene u Crnoj Gori.

„Što je dom? Kakav je? Dom je i Riace, dom je Oulx, dom je Lampedusa, ali i Melilla [...] Domovi su mnoge male kuće, u kazališnom smislu riječi. Mogu izgraditi svoju scenu s mnogo malih kuća, kutija, skakati s jedne na drugu i pričati priče.“

Sudionici će istražiti što „dom“ znači za pojedince, posebno one koji su bili prisiljeni redefinirati svoj osjećaj doma u novom mjestu ili zemlji kamo su došli uslijed migracija ili sukoba. Dom se proteže onkraj fizičkih prostora, obuhvaćajući složenu mrežu odnosa i emocija. Iznimno je važan u životima pojedinaca i često je predmet političkog diskursa.

- **Faza 1: Pojmovnik (30 minuta)**

Sudionici sudjeluju u raspravi i zajednički promišljaju o riječima iz priloženog pojmovnika (Prilog 1). Svaki sudionik odabire riječ koja rezonira s njim i objašnjava zašto ju je odabrao.

- **Faza 2: Pripovijedanje i intervjuiranje (30 minuta)**

Sudionici u parovima intervjuiraju jedni drugi o svojim iskustvima doma i raseljenosti. Vode bilješke i stvaraju vizualne prikaze svog životnog puta kroz različita boravišta.

Prijedlozi za vođenje aktivnosti:

- Što vidite s prozora svoje omiljene sobe?
- Podijelite sjećanja iz djetinjstva na svoj dom.
- Što čini da se negdje osjećate kao kod kuće?

- **Faza 3: Crtanje i dijeljenje (30 minuta)**

Sudionici riječima i slikom prikazuju priču i životni put svog partnera kroz različite domove. Zatim dijele svoje prikaze s ostalima u grupi tijekom zajedničke aktivnosti.

- **Zaključak: Završna rasprava (30 minuta)**

Nakon što ispričaju svoje priče, sudionici će promišljati o značenju „doma“ u svojim životima.

Pitanja kojima moderator usmjerava aktivnost:

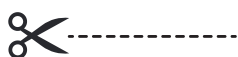

- Na koji je način priča tvog partnera utjecala na tebe?
  - Koje ste zajedničke teme ili emocije primijetili u pričama?
  - Kako razumijevanje različitih perspektiva o domu može pomoći u izgradnji empatije i solidarnosti?
  - Što možemo učiniti kako bismo pružili podršku onima koji su doživjeli iskustvo raseljavanja ili gubitka doma?
- **Završna aktivnost (10 minuta)**

Na kraju radionice, sudionici će podijeliti svoje misli i osjećaje vezano za aktivnosti u kojima su sudjelovali i uvide koje su stekli.

PRILOG 1:

Raseljavanje: Prisilno uklanjanje ili relociranje pojedinaca ili zajednica iz njihovih domova uslijed sukoba, progona ili ekološke katastrofe. Raseljavanje narušava osjećaj sigurnosti i pripadnosti kod pojedinaca, i često ima duboke emocionalne i psihološke posljedice.

Pripadanje: Osjećaj da ste prihvaćeni, cijenjeni i uključeni unutar zajednice ili društvene skupine. Pripadnost je usko povezana s osjećajem doma i ima važnu ulogu u oblikovanju identiteta i kvalitete života.

Iskorijenjenost: Stanje u kojem se osoba osjeća nepovezano ili odvojeno od određenog mjesta ili zajednice, što je često rezultat ponovljenog iskustva raseljavanja ili migracija. Iskorijenjenost može dovesti do osjećaja otuđenosti i nedostatka stabilnosti i identiteta.

Sjećanje: Prisjećanje na prošla iskustva, osjećaje i događaje povezane s domom i raseljavanjem. Sjećanja kod pojedinaca oblikuju razumijevanje njihova identiteta i utječu na osjećaj privrženosti određenim mjestima i zajednicama.

Zajednica: Skupina pojedinaca koji dijele zajedničke interese, vrijednosti ili iskustva i oblikuju društvene veze unutar određenog geografskog područja ili kulturalnog konteksta. Zajednica daje pojedincima osjećaj pripadnosti, podršku i solidarnost, a posebno onima pogođenima raseljavanjem.

Identitet: Specifične karakteristike, vjerovanja i vrijednosti koje definiraju pojedinca ili skupinu i oblikuju njihov osjećaj sebe. Na identitet utječu faktori kao što su kultura, etnička pripadnost, nacionalnost i iskustvo raseljavanja, što pridonosi višeslojnom razumijevanju koncepta „doma“.

Adaptacija: Proces prilagodbe novim okruženjima, kulturama ili okolnostima nakon raseljavanja ili migracija. Adaptacija uključuje razvijanje strategija suočavanja, stvaranje novih društvenih veza te preispitivanje i ponovno uspostavljanje osjećaja doma u novom kontekstu.

Otpornost: Sposobnost prevladavanja nedaća, izazova ili traume i održavanje osjećaja zadovoljstva i svrhe. Otpornost se razvija kroz osobne napore, mreže društvene podrške i sposobnost prilagodbe promjenjivim okolnostima, uključujući iskustvo raseljavanja.

Privremenost: Stanje nepostojanosti ili prolaznosti koje doživljavaju pojedinci koji su privremeno stambeno zbrinuti. Privremenost odražava fluidnost i nesigurnost koje se povezuju s raseljavanjem te naglašava izazove uspostavljanja stabilnog osjećaja doma u privremenim okruženjima.

Izazovi aktivizma

Cilj:

Aktivni rad na razumijevanju uloge aktivizma, volontiranja i humanitarnog rada u razdoblju raspada Jugoslavije putem svjedočanstava i rasprave poticanje razvoja empatije, kritičkog mišljenja i povijesne svijesti.

Trajanje:

2 sata

Ciljana skupina/e:

Najviše dvadeset i pet sudionika u dobi od 15 do 25 godina, formalno obrazovanje

Format:

In situ

Ključne riječi (teme):

Aktivizam; volontiranje; humanitarni rad; solidarnost

Potrebni materijali:

- Svjedočanstva (transkripti)
- *flipchart* ili bijela ploča
- markeri
- kemijske olovke i papiri za sudionike
- štoperica

Opis radionice:

- **Uvod (15 minuta):**

Radionica započinje dobrodošlicom sudionicima i uvodom u istraživanje teme aktivizma u vrijeme raspada Jugoslavije. Ovo razdoblje, obilježeno značajnim političkim previranjima u bivšoj Jugoslaviji, svjedočilo je pojavi građanskih pokreta koji su zagovarali promjene, oblikujući tako povijesnu putanju regije.

Navode se ciljevi aktivnosti te se naglašava njezina važnost za razumijevanje povijesnog konteksta aktivizma i njegov utjecaj na društvene promjene tijekom tog burnog razdoblja. Uranjanjem u priče aktivista i njihova nastojanja da se snađu u teškim situacijama, sudionici će steći vrijedne uvide u dinamiku društvene promjene.

Kao početna motivacija, uvodna aktivnost potiče sudionike da kratko podijele svoja razmišljanja ili postojeće znanje o raspadu Jugoslavije i s tim povezanim aktivizmom. Ova aktivnost služi za procjenu kolektivnog razumijevanja teme i postavljanje temelja za dublje rasprave tijekom radionice.

- **Svjedočanstva (45 minuta):**

Predstavljanjem svjedočanstava (Prilog 1) aktivista, volontera i humanitarnih djelatnika koji su svjedočili raspadu Jugoslavije, radionica pruža sudionicima neposredan uvid u iskustva i perspektive ključnih osoba iz tog burnog razdoblja. Svako je svjedočanstvo moćan podsjetnik na izazove s kojima su se suočavali i izdržljivost koju su pokazali usred političkih previranja.

 Upozorenje: Svjedočanstva se bave osjetljivim temama koje bi nekim sudionicima mogle biti teške za suočavanje. Potrebno je osigurati vrijeme i prostor za nošenje s emocijama koje svjedočanstva mogu pobuditi.

Podijelite sudionike u najviše pet manjih grupa (3 - 5 sudionika u grupi) i svakoj grupi dodijelite nekoliko svjedočanstava. Osigurajte sudionicima vrijeme za introspekciju i procesuiranje sadržaja svjedočanstava na osobnoj razini. Ova stanka za refleksiju omogućuje sudionicima da se povežu s pričama na dubljoj razini; potiču se empatija i razumijevanje.

Izazovi aktivizma

- **Grupna rasprava (20 minuta):**

Nakon svakog svjedočanstva slijedi vođena rasprava u kojoj sudionici imaju priliku otvoreno podijeliti svoja razmišljanja, emocije i pitanja potaknuta svjedočanstvima. Ovakva interaktivna razmjena omogućuje istraživanje različitih perspektiva te potpomaže kolektivni osjećaj učenja i otkrivanja u procesu snalaženja u složenostima povijesnih narativa.

Pitanja za usmjeravanje rasprave:

- Koje zajedničke teme ili izazove primjećujete u svjedočanstvima?
- Kako je aktivizam pridonio oblikovanju događaja tijekom raspada Jugoslavije?
- S kojim su se rizicima i žrtvama suočavali aktivisti?
- Kako ova svjedočanstva mogu inspirirati ili na drugi način utjecati na suvremeni aktivizam?

Svaka grupa odabire predstavnika koji će u sljedećoj aktivnosti sažeti njihovu raspravu za ostale grupe.

- **Refleksija i zaključak (30 minuta):**

Okupite opet cijelu grupu. Predstavnik svake grupe sažima njihovu raspravu za ostale grupe. Potaknite raspravu kako bi se uspostavila povezanost među svjedočanstvima. Na bijeloj ploči bilježite ključne riječi iz rasprave.

Raspravi možete doprinijeti sljedećim pitanjima:

- Kako se iskustva aktivista tijekom raspada Jugoslavije mogu povezati s aktivizmom danas?
- Što možemo naučiti iz njihovih postupaka i borbi?

Za zaključak, naglasite važnost empatije, razumijevanja i aktivnog angažmana u oblikovanju pravednog i ravnopravnog društva.

- **Povratna informacija i završetak (10 minuta):**

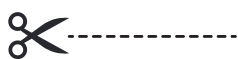
Zamolite sudionike da vam daju povratnu informaciju o aktivnosti.

Potaknite ih pitanjem: Do kojih ste uvida došli tijekom današnje aktivnosti?

Zahvalite svima na sudjelovanju i doprinosu.

PRILOG:

Grupa 1 - Život u opasnosti

Agostino Zanotti. sudjelovao je u ekološkim pokretima 1980-ih i prosvjedima protiv Prvog zaljevskog rata 1992. godine. Tijekom rata u Bosni i Hercegovini pružao je pomoć i podršku s pacifistima iz Koordinacije za solidarne inicijative iz Brescie. Dana 29. svibnja 1993., u blizini Gornjeg Vakufa, vojna banda [*pripadnici Armije BiH-a, nap. prev.*] napala je humanitarni konvoj. U napadu su ubijeni Sergio Lana, Guido Puletti i Fabio Moreni, a Agostino Zanotti i Christian Penocchio uspjeli su pobjeći u šumu.

„Grad Zavidovići dugo je bio u izolaciji. Uspostavili smo vezu s građanima i lokalnim vlastima kako bismo proveli misiju. Krenuli smo 29. svibnja 1993. iz Splita oko 8.30 – 9 ujutro. [...] Put nas je u cijelosti vodio cestom nazvanom Dijamantna ruta; ime joj je dao UNPROFOR, mirovni kontingent Ujedinjenih naroda. Oni su imali običaj davati posebna imena cestama kojima su dostavljali humanitarnu pomoć, a tu su cestu nazvali Dijamantnom jer je prodirala popu vrha dijamanta u srce Bosne, sve do Tuzle. Naša je prisutnost na tom području, jednom od najopasnijih, bila prijavljena. [...] Da bismo došli do Viteza, trebalo je proći kroz Gornji Vakuf, a cesta koja ih je povezivala prolazila je kroz šumu: bila je to zemljana staza uz koju je tekao potok, mjesto koje je i ranije izazivalo zabrinutost kod mirovnih misija. Tu se lako mogao dogoditi napad iz zasjede, od iza drveća ili preko potoka. Računali smo na mogućnost pljačke; znali smo da postoje bande više ili manje redovnih vojnika koje su napadale humanitarne konvoje i krale robu, a vozače i putnike su puštali. Predvidjeli smo dakle mogućnost zasjede na ovom dijelu puta. Ali sve je teklo glatko. Malo smo kasnili u odnosu na plan jer se teret pomicao u zavojima, ali namjestili smo ga i oko 3.30 popodne stigli smo do Dijamantne rute. Neposredno prije ulaska na Dijamantnu rutu, otprilike sat i pol nakon što smo zatražili dopuštenje mirovnjaka da nastavimo put, na cesti smo sreli promatrača UNSC-a, promatračkog tijela Europske unije. Pitao nas je kamo idemo i odgovorili smo da idemo u Vitez po nove informacije. Pustio nas je bez problema. Nakon tog susreta, postepeno smo prelazili na makadam; naprijed je išao kamion sa Sergiom i Fabiom, a mi smo bili iza u džipu. Cesta je bila puna zavoja i serpentina, a na jednoj mračnoj serpentine na nekoliko trenutaka izgubili smo iz vida kamion i Fabia. Kad smo ih sustigli, ugledali smo kamion zaglavljnjen na sredini ceste, a Fabio i Sergio su stajali na cesti okruženi sa šest vojnika s puškama uperenim u njihove glave. Stali smo i prišlo nam je drugih šest vojnika, s uperenim puškama.

Grupa 1 - Život u opasnosti / Agostino Zanotti

Shvatili smo da nešto nije u redu jer smo i ranije mnogo puta prolazili kroz kontrolne točke i to se obično svodilo na cjenkanje, dali bismo im čokolade, šećera, soli, razmijenili par šala, ali nitko nikad nije uperio pušku u nas. Shvatili smo da je to zasjeda. Vojnici su nas odveli s glavne ceste na sporednu, Fabio je pomaknuo kamion, a vojnici su premjestili naš džip. Okrenuo sam se i vidio vojnika kako na začelju konvoja granama i lišćem čisti tragove guma koje su ostavila vozila. To nije bio dobar znak, nešto nije bilo u redu. Pomaknuli su nas nešto dalje od glavne ceste, u tom smo trenutku ugledali Hanefija Prijića kako silazi s brda drugom stazom, kasnije smo saznali da se taj lik zove Hanefija Prijić, kodno ime Paraga, i on je bio zapovjednik tih vojnika. Tražio nas je informacije, postrojio nas uz zid; pomaknuo sam se jer nisam htio biti pogubljen na tom mjestu, nije mi se sviđala pozicija. Dali smo im svoje dokumente i objasnili kamo idemo. U tom trenutku Hanefija Prijić preuzima kontrolu nad vozilom, nad svim našim stvarima, mojom torbom sa svim dokumentima žena u tri primjerka itd.; zajedno s jedinom ženom u grupi krenuli su do druge baze, a Fabio je s jednim vojnikom trebao voziti kamion do baze. Nas su ukrcali na traktor. Počelo je dolaziti još vojnika, svi vrlo dobro opremljeni, uz onih 12 vojnika koji su bili s nama od početka, a zatim 15 s Hanefijom Prijićem i ostalima. Shvatili smo da se radi o borbenoj postrojbi koja drži liniju fronte. Otkako su nas zaustavili, Guido nije rekao ni riječ; promatrao je, šutio i izgledao je vrlo zabrinuto. Fabio je stigao s kamionom u kamp. U kampu je bilo još vojnika, koji su odmah počeli istovarivati materijal iz kamiona. Fabio, koji je govorio nešto njemačkog, sišao je s kamiona i rekao: 'Gle, momci, razgovarao sam s ovim vojnikom i obećali su nam da će nas pustiti da pobjegnemo.' Zapovjednik Hanefija Prijić pozvao je nekoliko svojih podređenih, uključujući vojnika koji je bio s Fabijom u kamionu i tada su nas odveli u traktorskoj prikolici, svih pet nas s dva vojnika i vozačem traktora, a ispred nas su išli Hanefija Prijić i njegova žena. Odveli su nas na izolirano mjesto na brdu, puno izoliranije od baze i tamo smo morali sići s traktora. Dok smo bili na traktoru, dogodilo se nešto što želim spomenuti: Sergio je bio vrlo zabrinut zbog onoga što se događalo; počeo je malo paničariti jer su dvojica vojnika u našoj pratnji bili stvarno sumnjivi tipovi itd. pa se obratio Fabiju: 'Fabio, što da radimo jer se čini da je situacija teška', manje-više to su bile njegove riječi, a Fabio mu je odgovorio: 'Moli se jer samo nam Bog može pomoći.' Kao ateist, ili netko tko traži neku drugačiju istinu, poput mene, zapamtio sam ove riječi jer se Sergio uistinu smirio i shvatio sam da je, na neki način, baš u tim riječima sadržan osjećaj vjere. Odnosno, vjera da postoji Bog koji te može spasiti, možda ne fizički, već duhovno, i za obojicu, Sergia i Fabia, to je bio trenutak nakon kojeg su se sa svime što je uslijedilo suočili s određenim mirom. To se dogodilo na traktoru. Zatim je tu bio pjevač, vojnik koji je pjevušio pjesme koje pjevaju neki, recimo, islamski ekstremisti kada trebaju izvršiti pogubljenje. Tada nisam znao za taj običaj, ali danas znam da je to bio smisao te pjesme. U svakom slučaju, dolazimo do ove točke. Hanefija Prijić me pogleda, obraća mi se, pokazuje

Grupa 1 - Život u opasnosti / Agostino Zanotti

na stazu i kaže: 'Od tamo, idite do Zavidovića.' Zatražili smo odjeću, da nam dopuste zadržati auto, da nas puste da odemo. Hanefija Prijic poziva dva vojnika koji su bili na traktoru i nešto im govori.

Mislimo da je to bio trenutak kada im je izdao zapovijed.

Dvojica vojnika koji su do tada stajali s otvorenim jaknama, bodeži su im stajali pomalo ovako, a puška je nemarno visjela, sada zauzimaju ratnički stav, baš poput nekoga tko treba izvršiti naredbu. Prate nas duž druge, vrlo uske staze: jedan vojnik ispred nas, zatim nas petorica, drugi vojnik na začelju.

Stanemo nedaleko te točke, vojnici nam oduzmu još nešto novca, strgnu lančice s križevima s Fabia i Sergia, i stojimo tamo jer shvaćamo da je to dramatičan trenutak. U tom trenutku, Fabio vikne:

'Zašto?' Sve se dogodilo u trenutku. Pričam vam rekonstrukciju cijelog događaja, ne samo ono što se dogodilo meni jer ovo opisuje što se dogodilo. Prije svega, pomislio sam da ako pogledam vojnika,

vojnika koji je stajao točno ispred mene, pogledam ga u uči, shvatit ću u kojem će trenutku početi pucati, i to je bila istina, vidio sam taj trenutak, taj djelić sekunde nakon kojeg je sve počelo, pucnjava i ubijanje. Potrčao sam. Guido se nije pomaknuo. Vjerujemo da je djelovao kao štit između prvog

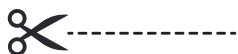
vojnika koji je pucao, koji je stajao na početku kolone jer stajali smo jedan iza dugoga, jedan vojnik ovdje i jedan na čelu kolone. Vojnik na čelu kolone zapucao je u smjeru Guida. Guido je tada pogoden s tri metka iz kalašnjikova: umro je na licu mjesta, točno tamo gdje je stajao. Vjerujemo, s obzirom na njegov položaj i na to što se dogodilo, da nam je Guido pokušao dati vremena da pobjegnemo. Sljedeća osoba do Guida bio je Christian, koji se bacio niz padinu i sakrio iza grmlja; tamo je ostao čitavo vrijeme. Fabio zapravo ide u istom smjeru kao Christian, niz padinu, stiže do dna, a tamo ga čekaju dva vojnika koji ga ubijaju rafalima iz strojnica. U njegovom će tijelu pronaći 18 metaka. Sergio i ja trčimo u suprotnom smjeru od ostalih. Čujem pucnjeve iz kalašnjikova u ušima, u zraku... Moje oči su se raširile od adrenalina, trčim što je brže moguće i na trenutak nalazim Sergia koji je ozlijeđen, u tom trenutku nisam shvatio da ga je možda ranio metak, mislio sam da se radilo o grani, zbilja... Očito, bilo je to prvi put, sve je bilo zbunjujuće, kaotično, nejasno, i Sergio mi kaže: 'Gospe moja, ubit će nas.'

A ja kažem: 'Sergio, trči jer to je jedino što možemo.' Sergio trči u istom smjeru u kojem je otišao Fabio; tamo nailazi na još vojnika koji i njega ubijaju rafalima iz strojnica, u njegovom smo tijelu našli još više metaka, preko 23 metka u Sergijevom tijelu. To znači da su ga stvarno ozbiljno progonili. Ja sam svojski trčao, a taj vojnik me stalno imao na nišanu. Trčim panično, cijeli mi život prolazi pred očima, ponavljam si: „Zašto? Kako?“ Ono što vam daje energiju želja je za preživljavanjem. Misliš da možeš uspjeti. Postaješ divlja životinja, izvlačiš iz sebe sve što možeš ne bi li preživio. Raširene oči,

pojačano opažanje svega oko sebe dok ne dođem do kraja druge staze, a jedan od metaka vojnika koji me je progonio okrzne me, prođe mi kroz traperice i ja padnem u obližnji potok, ostavljajući dojam da sam pogoden i ubijen. Ostajem na toj stazi, u tom potoku, skrivam se pod lišćem, u blatu, pomalo

Grupa 1 - Život u opasnosti / Agostino Zanotti

kao Rambo i sve to, ne znam zašto sam to učinio, ali došlo mi je prirodno, samo od sebe, i zatim su stigli oni, tražili su me. Čuo sam i vidio njihove korake iznad mene, ali nisu me našli. Potok je tekao, vjerojatno su mislili da će pronaći tijelo nizvodno. Međutim, nisu me našli. Dok sam se skrivao, čuo sam krikove, čuo sam nešto, ali u tom trenutku nisam shvaćao što se događa, da će netko izgubiti život. To su zapravo bili krici Fabia i Sergia dok su ih ubijali, ali tek sam mnogo kasnije shvatio da su to bili njihovi krici, ne znam zašto, to jest, bio sam uvjeren da... toliko usredotočen na spašavanje sebe i toliko uvjeren da će i oni uspjeti.”

Grupa 2 - Nagon da se ode

Silvio Ziliotto bio je predsjednik udruge Ipsia Milano - Aktivno volontiranje za mir i razvoj. Volontira u Hrvatskoj, Sloveniji i Bosni i Hercegovini od 1993. godine.

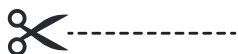
„I tako smo završili na ovom projektu, ja i drugi poput Silvije i ostalih, ali mnogo nas je u... u misiji koju zahtijeva talijansko-slovenski ministar vanjskih poslova, jer postojala je potreba za animacijom u izbjegličkim kampovima u Sloveniji. Druga je polovica 1993. godine. Otišao sam na put, među prvima sam koji su krenuli u studenom 1993. [...] Prvi put smo otišli, dakle početak je bio u drugoj polovici 1993. Htjeli smo razumjeti što se događa u kampovima, shvatiti, bili smo delegacija mladih ljudi iz različitih udruga. Otišli smo otkriti nepoznati svijet. Postojala je stvarna prepreka, čak i vlakom, u nekim dijelovima noći. Putovali biste dan i pol tim beskrajnim vlakovima koji nikako da stignu. Sjećam se da smo putovali čitav dan i čitavu noć, stigli smo do kampova i svatko je od nas smješten u drugom kampu, uvijek u blizini Ljubljane ili u Ljubljani, gdje smo pokušavali shvatiti dinamiku i poteškoće. Navečer bismo se obično našli i razgovarali o svemu tome i tako je prošlo oko tjedan dana. Zatim smo se vratili u Italiju i tamo smo pričali o tome što radimo, krenuli smo podizati javnu svijest i organizirati mrežu kampova i udruga, svaku posvećenu jednom kampu, i otkrili smo da ih ima oko trideset i s njima smo se povezali. Omogućili smo ta povezivanja i ja sam nastavio dalje, tada sam bio jedan od odgovornih za podizanje svijesti u Milanu i bio sam zadužen za koordinaciju izbjegličkih kampova. Nalazili bismo se jednom tjedno na sastancima koji su trajali beskrajno i na kojima smo raspravljali što je ispravno, a što pogrešno učiniti, to je bio tjedni sastanak. Zatim je svatko od nas imao sastanak u svom kampu, gdje su se sastajale grupe zadužene za podizanje svijesti, za prikupljanje pomoći, grupa koja je davala svjedočanstva, skladištari, ukratko, sve to. Zatim smo se preselili iz kampa Vice u kamp Novo Mesto. Ostao sam dvije godine, '94. i '95., kad je kamp zatvoren, bile su to studentske godine, ali u isto vrijeme sam počeo i raditi jer sam želio naučiti jezik. Trebao sam ga za posao. Godine 1995. to iskustvo je završilo jer je rat završio i više nije bilo potrebe za izbjegličkim kampovima te su relativno brzo zatvoreni.“

Grupa 2 - Nagon da se ode

Simona Berardi, sudjelovala je u solidarnim inicijativama s organizacijom „Il Cerchio“ u Modeni te kasnije s vlastitom organizacijom „I care“. Volontirala je u Centru za odgoj i obrazovanje Juraj Bonači u Splitu gdje je vršen prihvata raseljenih osoba s invaliditetom iz Vrlike, a kasnije se brinula za osiguravanje materijalne pomoći i organiziranje aktivnosti za obitelji u Mostaru. Bila je aktivna od 1995. do 1996. - 1997. godine.

„Negdje oko 1993., tu negdje, vidjela sam oglas u novinama Il manifesto - tražili su volontere za pomoć u ustanovi u Splitu gdje su bili zbrinuti mladi s invaliditetom iz Vrlike, mjesta u Hrvatskoj. Pokušala sam ih kontaktirati i susreli smo se, mislim (ne mogu garantirati za svoje sjećanje), ali zatim sam ili ja kontaktirala njih i imali smo sastanak među volonterima u Modeni, ili možda čak niti to jer sam kasnije saznala da su me zvali kući, javila se moja mama i rekla: 'Ali ona još nije punoljetna! Jeste li vi ljudi?' Kontaktirala sam ih opet sljedeće godine i, na sreću, došlo je do tog blagoslovljenog susreta u Modeni. Ne znam je li bio prvi ili drugi, ne sjećam se, ali odlučila sam otići. Odlučila sam otići, a tad je već bila 1995. godina. Otišla sam u kolovozu 1995. u Split kako bih volontirala na mjestu koje se zvalo Bonači, što je bila ustanova u Vrlici [...] Zapravo, tamo nisu bile samo osobe s invaliditetom, [...] tamo su bili ljudi s različitim oblicima invaliditeta, kognitivnim, osjetilnim, ali i osobe koje su kao djeca ostali siročad i zatim su smješteni u tu ustanovu pa što bude, bude. [...] bilo je to neophodno, bilo je nezamislivo učiniti bilo što drugo. Činilo mi se da je cijeli svijet tamo, u Sarajevu, a zatim umjesto... možda kasnije, čitajući više i detaljnije, možda biste pronašli članke, knjige i priče o tome što se događalo u Bosni. Jednostavno u Bosni, možemo reći, moj fokus je bila Bosna, ne Hrvatska: bombardiranja na hrvatskoj obali, okej, bilo ih je, ali to je bilo vrlo različito od onoga što se događalo u Bosni. Mislim, Vukovar... U Bosni se uistinu događalo nešto nezamislivo, ne intervenirati, ne učiniti nešto - za mene to jednostavno nije bila opcija, makar i nisam mogla puno napraviti, ali zapravo je to bila stvarna mogućnost, ako si želio, jer svi su išli: neki su nosili voće, neki povrće, neki odjeću, neki su išli učiniti nešto određeno. Ali to se događalo. Ako si želio nešto učiniti, ako si se želio uključiti, ako si htio vidjeti to vlastitim očima, mogao si jer je toga bilo po cijeloj Italiji, svugdje, svugdje.“

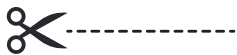
Grupa 3 - Pomoć na terenu

Gianni Amaini, sudjeluje u volonterskim aktivnostima organizacije „Beati Costruttori di Pace“ (Blagoslovljeni graditelji mira). Ranih 2000-ih, nakon umirovljenja, osnovao je udrugu „Vita-Virtus Onlus“ čiji je predsjednik, a koja se prvenstveno bavi prihvatom, pružanjem pomoći i integracijom imigranata. Trenutno se, u suradnji s drugim udrugama, bavi problemima izbjeglica koji Balkanskom rutom putuju prema Europi.

„Ne samo da smo otvorili ured [u Sarajevu], već smo ga i opremili s radiom, radio odašiljačem, iz Italije, jer telefoni nisu radili, a internet tada... govorim o 1993. godini, nije bilo kao danas. I tako, blizu Scandiana u pokrajini Modena, uspostavili smo radio vezu i tako smo mogli razgovarati sa Sarajevom, a ponekad i s izbjeglicama u različitim gradovima, kad bi čuli za to, javili bi se i razgovarali putem radija. [...] Obično su vani bile žene i djeca, muškarci nisu mogli izaći. [...] trebali su se boriti [...] I zatim je bilo gotovo, a po mom mišljenju, ovo je najzanimljivija usluga koja je bila aktivna i preostale tri godine koliko je rat trajao, poštanska usluga. Kako je funkcionirala? Znam to jer sam i sam sudjelovao. Grad je dakle bio opkoljen i nije bilo moguće uspostaviti komunikaciju, radiom ili telefonski, odašiljačima... i što smo smislili? Albino i taj Austrijanac i također Lisa Clark, smislili smo da se Italijom pronese riječ da se u Padovu može poslati pismo s adresom obitelji, koje bismo mi zatim odnijeli u Sarajevo... i nije se samo radilo o tome da napišu gdje su i što rade, već su mogli napisati „živi smo, ovdje smo, radimo to i to“, poštanska je usluga išla u oba smjera, i sjećam se kako bih za vrijeme blagdana ili subotama primio – ali ne samo ja, već još najmanje 15 drugih povezanih s Blagoslovljenim graditeljima mira, primili bismo propusnicu iz Ureda za izbjeglice u Zagrebu s dopuštenjem da kao humanitarci uđemo u grad, pa bismo otišli u Falconeru pokraj Ancone, gdje se nalazio vojni avion, tip C130, koji je prevezio humanitarnu pomoć, ali i novinare i humanitarce. Sjećam se da sam tamo upoznao Tonija Capuozza i Adriana Sofrija koji su putovali kao novinari, ali umjesto hrane, u ruksacima smo nosili pisma. Jer... pisma tada nisu bila samo način komuniciranja, ljudi bi tamo govorili: „Pošalji mi pozdrave, ali i koju marku!“ Jer jedina valuta koja je vrijedila tijekom rata bile su marke, a pojedini su se proizvodi mogli kupiti na crnom tržištu i ljudima je trebao novac. Kako novac ne bi bio oduzet na kontrolnim točkama, vadili smo novac i kasnije ga vraćali. Ljudima je puno značila ova poštanska usluga; pisma i novac. Ta poštanska usluga za mene je bila suštinski važna jer je na neki način probila opsadni zid. Dvije godine kasnije uspjeli su napraviti tunel i naši su se napori smanjili, hvala Bogu, jer su tunelom stvari stizale u Sarajevo i izlazilo se van, a zatim je '94., '95. godine

Grupa 3 - Pomoć na terenu / Gianni Amaini

s Daytonskim sporazumom rat završio. To su dakle radili Blagoslovljeni graditelji mira, a imali smo i izbjeglice. [...] otišli bismo autom do Falconere, istovarili ga, otišli na aerodrom, nije bilo potrebe za kartom... nije bilo besplatno, eh! Nekoliko puta avion nije sletio, već se vratio, jer Srbi nisu uvijek... pa, ne znam zašto taj put nisu... ali uglavnom bismo sletjeli i prošli kroz kontrolnu točku, aerodrom je bio u rukama UN-a, ali između aerodroma i grada Srbi su imali svoju kontrolnu točku jer je aerodrom bio na teritoriju koji nije bio pod blokadom, dakle na srpskom teritoriju. I tako... I tamo bi te provjeravali, nosili smo pancirne košulje, kacige i dr. Zatim bismo ušli u grad i tamo je bio ured, zaštićeni ured, u gostionici u podrumu i tamo bismo istovarili stvari i ruksake s pismima. To je bila moja briga. A zatim bi lokalno stanovništvo, jer oni su znali adrese, noću išli okolo i dostavljali pisma.”

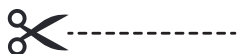

Grupa 4 - Volontiranje s mladima

Drago Lelas, jedan od prvih volontera koji je radio s izbjeglicama u Splitu početkom 1990-ih godina. Danas radi u nevladinoj organizaciji MoSt koja se prvenstveno bavi programima za beskućnike.

„Početak je bio... prvi dolasci bili su ljudi iz Vukovara, točno se sjećam. Znam da smo imali grupu djece i naše prvo putovanje negdje za ljetne praznike bilo je s tom grupom, bilo je to mislim 1992. godine. Dakle, s grupom djece čiji su očevi bili pali branitelji Vukovara. Bili su to naši prvi praznici, 1992. U to smo vrijeme radili u Splitu, ratna zbivanja još nisu postala intenzivna, a u Bosni još nisu bila počela. Tako da smo uglavnom radili s našim, hrvatskim raseljenim osobama, iz dalmatinskog zaleđa, a veliki je angažman bio dolazak djece iz centra u Vrlici. Vrlički centar je bio izmješten zbog ratnih događanja, a radilo se o instituciji koja se brinula za djecu i mlade s najtežim oblicima invaliditeta i mentalne retardacije, koji su stalno smješteni, 24 sata na dan, u stacionarnim ustanovama. Trebalo je svu tu djecu smjestiti u sportsku dvoranu centra Juraj Bonači u Splitu. Bila su to djeca s različitim deformacijama i najtežim oblicima mentalne retardacije, koja su trebala 24-satnu njegu. Svi su bili smješteni u sportsku dvoranu centra Juraj Bonači, bilo je to jedno od najgorih iskustava u mom životu. Ušli smo u to kao mladi ljudi. Mijenjali smo se svaka 3-4 dana. Bilo je to doslovno preživljavanje.

Djeca s mnogostrukim deformacijama, retardacijama, pomoć tijekom premještaja, izlazak iz kamiona i postavljanje strunjača u Jurju Bonačiju. Doslovno samo osnovna njega, samo da se pobrinemo da nisu gladni i žedni. Svi jedan na drugom. Bilo je zastrašujuće. Srećom, nije trajalo dugo, oko 15 dana. A zatim su polako počeli premještati djecu i mlade na druga mjesta, gdje su mogli dobiti bolju njegu.“

Grupa 5 - Iz prošlosti prema sadašnjosti: refleksije

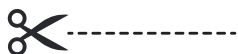
Claudio je kao humanitarac radio na terenu tijekom sukoba u vrijeme raspada Jugoslavije. Sudjelovao je u pružanju medicinske pomoći opkoljenima u Sarajevu i Srebrenici.

„Trauma proizlazi iz situacije, ali ako je se ne sjećate, ne možete ozdraviti. I nikad se ne smije zaboraviti. Činjenica da je sjećanje tako ključno za zacjeljivanje povijesnih traume čini ovo povijesno razdoblje još bolnijim jer saznanje da je sjećanje izgubilo svoju organizacijsku funkciju, klinički govoreći, čini nemogućim zacjeljivanje trauma koje bi Jung nazvao društvenim i kolektivnim. Jer ja vjerujem u postojanje Claudijeve osobne traume, koja je dio veće traume Mostara, koja je dio veće traume Jugoslavije, koja je dio veće, sistemske traume. Mi smo poput ruskih lutki – babuški, jedna unutar druge. A gubitak organizacijske funkcije sjećanja danas... I to je razlog zbog kojeg sam ovdje, uz ljubav, zapamtite to, jer stvari se rade iz ljubavi.“

Grupa 5 - Iz prošlosti prema sadašnjosti: refleksije

Simona Berardi, sudjelovala je u solidarnim inicijativama s organizacijom „Il Cerchio“ (Krug) u Modeni te kasnije s vlastitom organizacijom „I care“. Volontirala je u Centru za odgoj i obrazovanje Juraj Bonači u Splitu gdje je vršen prihvata raseljenih osoba s invaliditetom iz Vrlike, a kasnije se brinula za osiguravanje materijalne pomoći i organizaciju aktivnosti za obitelji u Mostaru. Bila je aktivna od 1995. do 1996. - 1997. godine.

„Danas mi se čini, jednako kao i tada, da nedostaje volje za rješavanjem problema prihvata ljudi koji su ovdje, taj se problem ne rješava, tim ljudima koji bježe od različitih situacija uskraćeno je pravo na dostojanstven prihvata, ne s milostinjom, već s afirmacijom njihovih prava, po mom mišljenju, toga nije bilo, toga nema. Sada to mogu reći s više sigurnosti, i to vam kažem, po mom mišljenju ta koncepcija ne postoji. Ideja da je to tada nedostajalo, možda je to bila samo moja percepcija, ali zapravo, niti sama država nije učinkovita. U obimu i načinu prihvata, u priznavanju prava, jednostavno nismo tu. [...] Umjesto toga, ta su prava prepoznata u civilnom društvu, ono je utrlo svoj put; možda sam tamo naučila prihvatiti osobe koje su pobjegle od sukoba, a zatim i osobe koje su iz bilo kojeg razloga odlučile napustiti svoju zemlju, ali to je sve manji dio priče, dio koji se po mom mišljenju stalno smanjuje.“

Grupa 6 - Transnacionalne mreže

Igor Longo, jedan je od pionira u sektoru nevladinih organizacija u Dalmaciji. Po zanimanju je psiholog, a kao istaknuti član aktivističke scene u Splitu u razdoblju prije rata, aktivno se bavio radom sa socijalno ugroženim članovima društva, prvenstveno maloljetnicima. Početkom 1990-ih, Longo je zajedno s nekoliko kolega, po zanimanju psihologa i socijalnih djelatnika, posjetio Modenu u sjevernoj Italiji. Inspirirani volonterskim radom kojem su ondje svjedočili, osnovali su udrugu MOST (Modena - Split).

„Osnivaju se udruge. Oči su nam širom otvorene, pratimo što se događa u svijetu. Godine 1995. skupina nas, koji smo se poznavali, odlazi u Modenu u Italiji. Modena je u to vrijeme bila grad s oko 180 000 stanovnika. Otišli smo tamo, skupina nas iz zdravstvenog sektora, socijalne skrbi, škole. Koliko nas je bilo? Oko petnaest ili tu negdje. Na čelu nam je bio pokojni doktor Donadini, doajen školske medicine ovdje u Splitu. Odveo nas je u Modenu i tamo su nam omogućili uistinu temeljito upoznavanje s njihovim programima u Modeni i okolici.

Posjetili smo domove, centre za resocijalizaciju, za ovisnike, sve. I tada smo vidjeli da u Modeni, gradu od 180 000 stanovnika, svaki šesti stanovnik, od mališana u vrtiću koji se bave raznim aktivnostima do umirovljenika koji igraju šah s djecom s posebnim potrebama ili rade nešto drugo - dakle, svaki šesti stanovnik uključen je u neki oblik programa pomoći. To nam je bilo fascinantno. Svaki šesti čovjek, što znači 30 000 ljudi, bio je to dodatni poticaj za nas. A mi? Zar smo manje sposobni od drugih? To je tada bio dodatni snažni impuls za nas u Splitu da se probudimo. I Split se probudio. Buđenje Splita vjerojatno je utjecalo i na okolicu, ali posebno u Splitu... razgranali smo se u različitim smjerovima. Prenosili smo svoja iskustva i priče s mnogo više poleta. Entuzijastično smo govorili, poticali. Tada su se počele pojavljivati skupine mladih u srednjim školama koje je trebalo educirati, usmjeriti, uputiti ih kako i sami mogu pomoći itd. Ne samo svojim vršnjacima, već općenito. Split danas u tome, vjerujem, prednjači u Hrvatskoj. Vjerujem da se može mjeriti i šire. Grad koji, kada maknete one udruge koje služe samo sebi, da zarade neki novac, a ne proizvode nikakvu društvenu korist - taj Split može biti zaista izvrstan primjer. To je grad u kojem postoji cijeli spektar različitih udruga koje se voljne i aktivno rade, pomažući različitim kategorijama građana i ljudi.

I ta iskustva iz Modene s vremenom su se pretvorila u udrugu koja danas može služiti kao primjer,

Grupa 6 - Transnacionalne mreže / Igor Longo

udrugu MOST. Što je MOST? Modena - Split. Akronim. Iz našeg je entuzijazma proizišla ta udruga, nakon svih tih udruga koje možda nisu bile formalizirane, znate već, statuti i slične stvari.

Ali imate tim koji... iz jednog dijela tog tima s kojim sam radio, proizašao je MOST, koji je danas izvrsna udruga. Pročitajte o njima na internetu. Dinamični su, znate, rade s beskućnicima, rade s mladima.”

Traume iz djetinjstva

Cilj:

Cilj ove radionice stvoriti je sigurno i podržavajuće mjesto gdje će mladi istraživati zahtjevne i osjetljive teme, razvijati empatiju i promicati svijest o dugoročnim učincima rata na djecu.

Trajanje:

2 sata

Ciljana skupina/e:

Mladi u dobi od 15 do 20 godina, najviše dvadeset i pet sudionika

Format:

In situ

Ključne riječi (teme):

Djetinjstvo; (međugeneracijska) trauma; rat; dom; identitet; sjećanje

Materials:

- Svjedočanstva (transkripti)
- papiri, markeri, drvene bojice ili boja
- novine, časopisi, stripovi

Opis radionice:

- **Uvod (10 minuta):**

Kratki pregled rat(ova) u Jugoslaviji devedesetih godina dvadesetoga stoljeća, s naglaskom na njihov utjecaj na djecu i obitelji. Objašnjenje svrhe aktivnosti: razumjeti iskustva djece tijekom rata kroz svjedočanstva iz stvarnoga života. Za više informacija, vidjeti povijesni uvod na stranici 15 i bibliografiju na stranici 152.

- **Čitanje svjedočanstava (30 minuta):**

Predstavite dvije grupe svjedočanstava:

- svjedočanstva humanitarnih djelatnika koji su radili s obiteljima i djecom, psihologa, terapeuta i aktivista za zaštitu ljudskih prava i psihološke dobrobiti djece i adolescenata (Prilog 1 - Grupa 1),
- svjedočanstva osoba koje su kao djeca tijekom rata na prostoru bivše Jugoslavije doživjele traumu (Prilog 1 - Grupa 2).

Svaki sudioniku ili parovima sudionika (ovisno u njihovom broju) podijelite dva transkripta, po jedan iz svake grupe (Prilog 1). Možda ćete morati podijeliti više primjeraka istih svjedočanstava. Potaknite sudionike da aktivno čitaju svjedočanstva i razmisle o pričama u njima, razmatrajući ne samo opisane događaje, već i dugoročne posljedice za sve uključene.

- **Grupna rasprava (20 minuta):**

Podijelite sudionike u grupe s najviše pet članova.

Potaknite raspravu o emocijama, izazovima i trajnim posljedicama istaknutima u svjedočanstvima. Ohrabrite sudionike da podijele svoja razmišljanja, reakcije i osobne veze koje možda imaju s pričama. Istražite kako funkcionira sjećanje, usredotočujući se na potiskivanje traumatskog iskustva.

Traume iz djetinjstva

- **Kreativno izražavanje (30 minuta):**

Pripremite različite vrste novina, časopisa i stripova, od dnevnih novina do tekstova za djecu. Zamolite sudionike da izraze svoje osjećaje i misli o traumama iz djetinjstva tijekom ratova na području bivše Jugoslavije kroz umjetnost, trgajući riječi i slike iz dostupnih materijala bez upotrebe škara. Zatim ih trebaju posložiti, rekonstruirati i izraditi kolaže. Naglasite da je trauma poput poderotine; označava jasnu razliku između 'prije' i 'poslije' te potaknite sudionike da se usredotoče na te dvije dimenzije.

Pritom mogu koristiti papir, flomastere, bojice ili boju.

Naglasite kako ne postoji pravilan ili pogrešan način izražavanja i potaknite ih da puste osjećaje da ih vode u kreativnom procesu.

- **Refleksija i dijeljenje (15 minuta):**

Zamolite sudionike da razmisle o svojim umjetničkim radovima i pričama koje su čuli tijekom aktivnosti. Omogućite onima koji to žele da podijele svoje radove i uvide s ostatkom grupe. Moderirajte kratku diskusiju o tome kako učenje o dječjim ratnim traumama može potaknuti empatiju, razumijevanje i podršku za sve koji su pogođeni sličnim iskustvima.

- **Zaključak (10 minuta):**

Sažmite ključne spoznaje proistekle iz ove aktivnosti.

Potaknite sudionike da se nastave educirati o dječjim ratnim traumama, na primjer čitanjem UNICEF-ovih izvješća, te da nastave zagovarati pomoć osobama koje su ih pretrpjele.

Pripremite popis naslova za daljnje čitanje te informacije o servisima za podršku i organizacijama koje se bave ovom temom.

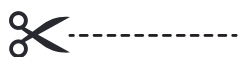
Popis literature za produblјivanje teme i usporedbu s drugim iskustvima i ratnim kontekstima:

- BBC Future: Članak *Many children must live with the trauma of war. Here's how to help them* bavi se utjecajem sukoba na djecu, uključujući djecu koja su doživjela rat u Bosni devedesetih godina dvadesetoga stoljeća. Razmatraju se otpornost i dugotrajne posljedice te se naglašava važnost rane intervencije u prevenciji stanja poput PTSP-a, tjeskobe i depresije. <https://www.bbc.com/future/article/20240220-ukraine-and-gaza-the-hidden-effects-of-war-trauma-on-children>
- Balkan Insight: Članak *Inheriting Trauma: How Bosnia's War Still Torments the Country's Youth* bavi se međugeneracijskim prijenosom traume u Bosni i Hercegovini. Opisuje kako mladi ljudi nasljeđuju emocionalna iskustva od roditelja, baka i djedova koji su proživjeli rat, što utječe na njihovo mentalno zdravlje i ponašanje. <https://balkaninsight.com/2023/10/30/inheriting-trauma-how-bosnias-war-still-torments-the-countrys-youth/>
- Save the Children. (2017). *The Impact of Six Years of War on the Mental Health of Syria's Children*. <https://www.savethechildren.org/content/dam/global/reports/emergency-humanitarian-response/invisible-wounds.pdf>. Ovo se izvješće bavi utjecajem šest godina rata na mentalno zdravlje sirijske djece. Opisuje traumu, stres i patnju koju djeca doživljavaju kao posljedice bombardiranja, granatiranja i nasilja. Prestanak obrazovanja, odvajanje od obitelji i ekonomske poteškoće dodatno pogoršavaju njihovu patnju. Djeca se suočavaju s velikim izazovima, poput mokrenja u krevet, poremećaja govora i agresije. Izvješće naglašava hitnu potrebu za psihološkom pomoći i edukacijom kako bi se umanjile dugoročne posljedice ove krize.
- Dr Amir Khan, *How is the Ukraine war affecting children's mental health?*, Al Jazeera, 31 Mar 2022, <https://aje.io/myppzv>. Ovaj članak razmatra utjecaj ratne traume na djecu, naročito u kontekstu nedavnih sukoba, konkretno Rusko-ukrajinskog rata. Prikazane su razorne posljedice života u ratnoj zoni za djecu, što uključuje stalnu prijetnju nasiljem, gubitak voljenih i uskraćivanje osnovnih potreba, poput hrane i zdravstvene skrbi.

Traume iz djetinjstva

PRILOG 1 - TRANSKRIPTI

Grupa 1 - Pogled izvana: perspektiva humanitarnih djelatnika, volontera i aktivista

Igor Longo jedan je od pionira u sektoru nevladinih organizacija u Dalmaciji. Po zanimanju je psiholog, a kao istaknuti član aktivističke scene u Splitu u razdoblju prije rata aktivno se bavio radom sa socijalno ugroženim članovima društva, prvenstveno maloljetnicima. Početkom 1990-ih godina, Longo je zajedno s nekoliko kolega, po zanimanju psihologa i socijalnih djelatnika, posjetio Modenu u sjevernoj Italiji. Inspirirani volonterskim radom kojem su ondje svjedočili, osnovali su udrugu MoSt (Modena - Split).

„To nije bilo toliko vidljivo kod djece, možda, iako smo se više fokusirali na rad s odraslima, i mogu govoriti samo na osnovu iskustva, djeca nisu imala toliko traumatskih iskustava kao odrasli. Odrasli su najvjerojatnije prenijeli dio svoje napetosti, svoju traumu, na mlađu generaciju. [...]

Tijekom Drugog svjetskog rata, kad su Nijemci bombardirali London, a ljudi se skrivali u podrumima i podzemnim prostorima, majke koje su to podnijele dobro, koje su imale samokontrolu, koje nisu gundale, nisu plakale, nisu cviljele, nisu čupale kosu; njihova su djeca pokazivala znatno manju razinu traume od djeca majki koje su čupale kosu, koje su plakale, koje su govorile da su... Koje su slale poruku djetetu da nemaju - ne kontrolu nad situacijom, već samokontrolu. Kada djeca vide roditelje kojima nedostaje samokontrola, ne kontrola nad situacijom, već samokontrola, djeca se izgube... [...]

To naravno ovisi i o dobi djeteta, o kvaliteti odnosa i veze između roditelja i djeteta. Ako je dijete snažno vezano za roditelja, ako se radi o mlađem djetetu, ako je ovisno o roditelju, a roditelj svojim cjelokupnim ponašanjem pokaže da se ne može nositi sa situacijom, onda su djeca izgubljena. Jedno je kad roditelj plače, kad je tužan, što je normalna reakcija, ali kad roditelj pokaže da ne može kontrolirati vlastite reakcije, to je dodatni traumatizirajući faktor za djecu.

[...] Tragovi su bili svježi. Ne mogu stvarno reći koliko je vremena prošlo od naše intervencije. Vjerojatno: vrijeme je faktor. Ne znam koliko je vremena prošlo od njihovog dolaska do naše uključenosti. U svakom slučaju, bilo je intenzivno. Još su uvijek to doživljavali kao svježije.“

Grupa 1 – Pogled izvana: perspektiva humanitarnih djelatnika, volontera i aktivista

Sanja Kavajin. bivša je aktivistica i umirovljena defektologinja koja je u razdoblju nakon raspada Jugoslavije i rata radila kao stručnjakinja za mlade pri jednom općinskom sudu u Hrvatskoj.

„Zatim bismo se okupili dolje u predvorju, pušili, čavrljali i sl., u tom trenutku nismo radili, ne znam, što god. Tako da, u tom smislu, Split, istini za volju, nije imao takve opće traume kao određene regije u Hrvatskoj. Moram to reći.

Tako ja to vidim. S druge strane, kako smo u udruzi MIRTA uopće došli do te prekretnice da radimo s djecom žrtvama nasilja? Jer kad bih govorila o etiologiji, o poremećajima ponašanja, pokušavala bih pronaći odgovor na pitanje 'Zašto?' i uvijek sam se vraćala na početak priče.

I uvijek bih došla do barem jednog dijela priče, jednog segmenta koji bi korespondirao sa zlostavljanjem ili zanemarivanjem u obitelji. Psihološko zlostavljanje, svjedočenje zlostavljanju ili patološki odnos među roditeljima – to je također zlostavljanje djeteta, iako neizravno, i to je agresija, nije nužno da bude usmjerena na dijete.

Sama činjenica da je dijete izloženo zlostavljajućem odnosu među roditeljima već je psihološko zlostavljanje djeteta. Sekundarno. To ima kaznenu normu, to je kazneno djelo.

I zanemarivanje je kazneno djelo. Kad je riječ o zanemarivanju, ne samo materijalnom zanemarivanju kao kad ne odvedete dijete kod doktora ili ga ne pošaljete u školu ili mu ne kupite zimsku jaknu iako je vani ledeno ili mu ne kupite cipele – to je zanemarivanje materijalnih potreba djece, ali zanemarivanje u odgoju također je kazneno djelo. Kada ne postavite djetetu osnovne granice i okvire. Radeći s mladim ljudima, redovito bih dolazila u kontakt upravo s takvim etiološkim izvorima problema. Osim toga, u kasnijim godinama, čak i dugo poslije, čak i neposredno pred umirovljenje, čak i danas kad kao vještakinja idem na sud – uvijek mi pošalju spise nekoliko dana ranije da se mogu pripremiti, kad dobijem te spise, često se susrećem s počiniteljima s dijagnozom PTSP-a. Kad kažem počinitelje, ne mislim na djecu i mlade s PTSP-om. Već one koji imaju te ratne mirovine, kako se to zove. Roditelje u dobi od 35 – 40 godina, koji ništa ne rade, ničim se ne bave.

[...] Čovjek je najprilagodljivije stvorenje. Živo se sjećam kad sam počela raditi prije nego što sam počela voziti, bilo je to devedesetih godina. Ušla bih u autobus, i ispred mene, ili iza mene, ili pokraj mene, bio bi čovjek u vojnoj uniformi, s puškom. Kad sam to prvi put vidjela, bila sam pod stresom. Ali kako je to postajalo dio svakodnevnog života, prilagodila sam se. Privikla sam se i pregrizla jezik. A nije imao što raditi s vražjom puškom u autobusu u kojem smo bili stisnuti poput sardina. To je bilo apsurdno, ali postalo je dio svakodnevnice. Dakle, ono što govorite, u pravu ste – u tom je smislu Split definitivno bio obilježen ratom. Ali kad sam govorila o Splitu u smislu doživljavanja rata – iskustvu straha da će se nešto dogoditi, osim tog jednog dana – ako me sjećanje ne vara – osim tog jednog

Traume iz djetinjstva

Grupa 1 - Pogled izvana: perspektiva humanitarnih djelatnika, volontera i aktivista / Sanja Kavajin

dana. Konkretno, govorim o Splitu, o izravnom, neposrednom osjećaju osobne životne ugroze. I da je bio rat i svijest o ratu.”

Grupa 1 – Pogled izvana: perspektiva humanitarnih djelatnika, volontera i aktivista

Sanja Lelas. nekadašnja volonterka, trenutno zaposlena u nevladinoj udruzi MoSt iz Splita, koja se prvenstveno bavi beskućnicima u poslijeratnom kontekstu u regiji.

„Bila sam u tome od 1992. godine, kad sam se vratila sa studija u Zadru, sve do... pa, definitivno do 1997. ili 1998. Nije se radilo samo o izbjeglicama, već i o Domu za nezbrinutu djecu, Društvu distrofičara, osobama s cerebralnom paralizom, ostalim tjelesnim invalidnostima, i Vikend klub se to zvao Centra Juraj Bonači – tamo su bile uglavnom osobe s Downovim sindromom i autizmom. Sve se svodilo na provođenje slobodnog vremena i različite aktivnosti, čak smo slavili rođendane s djecom, zbilja je bilo tako. Pomoć s učenjem. Bili smo preteče asistenata u nastavi. Nikada neću zaboraviti, jedna mama je rekla: 'Hvala vam što ste posvetili više vremena mom Marku nego njegova vlastita braća i sestre.' Tako je to bilo.

[...] jer neki su, kao što sam rekla, bili bolesni, neprihvaćeni od svoje okoline. Za druge, one koji su stigli iz ratom pogođenih područja, puno je značilo opustiti se. More im je i inače bio nepoznat pojam. A posebno nakon užasa iz kojeg su došli. Stvarno, Badija [*otok u blizini Korčule, nap. prev.*] je bila... ritam je bio usporen, čak i za nas koji smo bili odavde.“

Traume iz djetinjstva

Grupa 1 – Pogled izvana: perspektiva humanitarnih djelatnika, volontera i aktivista

Đordana Barbarić, rođena je 1960. godine. Zaposlena je i aktivna u udruzi MoSt od 1999. godine, u početku kao koordinatorica aktivnosti za djecu i mlade s problemima u ponašanju te kao edukator i supervizor u radu s volonterima. Od 2003. do 2020. bila je predsjednica Udruge, a od 2013. do danas na čelu je Centra znanja za društveno uključivanje i smanjenje siromaštva.

„[...] zajedničko je to da su djeca i mladi u nepovoljnom položaju, kako god na to gledali. To je zajednički nazivnik. Djeca i mladi su u osjetljivoj fazi života i razvoja.

Dakle, ono što mnoge izbjeglice i mladi imaju kao resurs je bolja obiteljska kohezija. Možda je dobar dio njih imao potpuno normalne obiteljske okolnosti. Oni s kojima mi radimo nisu imali takve obiteljske okolnosti. Većina dolazi iz vrlo složenih, traumatskih situacija koje uključuju zlostavljanje i duboku materijalnu oskudicu.

Oni dakle nose stigmatu, osjećaj manje vrijednosti u odnosu na svoje vršnjake.

Ponekad nije najgore ako niste stvarno doživjeli traumu. Ako vam je netko blizak ubijen pred očima, to je doživotna trauma. Takav gubitak roditelja ili ta vrsta nesigurnosti – to je strašno.

Zajednički nazivnik u tome je što su povrijeđeni jer su djeca i jer su mladi i nisu još razvili te kapacitete. Nisu još izgradili obrambene mehanizme koje svatko od nas postupno gradi kroz život i iskustvo. Odrasli su preko noći. Taj trenutak ih je uistinu definirao. I to je ta prijelomna točka, u njihovim glavama.

Možete danas razgovarati s nekim tko ima 40 ili 50 godina, a bio je dijete ili mlada osoba u vrijeme rata, pitati ih o tome. Sjećat će se kad su napustili svoj dom. To je nevjerojatno teško. Sjećam se kad smo jednom razgovarali o tome što biste učinili da je rat sada i morate napustiti svoj dom i ponijeti samo najvažnije stvari. Nemate vremena i morate brzo odlučiti – što biste ponijeli? Velik dio nas je rekao 'dokumente' i 'novac', ali mnogi su također rekli 'album s fotografijama'.

Na primjer, ono što predstavlja identitet vaše obitelji. Moja majka bila je ratno siroče. Otac joj je umro za vrijeme Drugog svjetskog rata, u zbjegu u El Shattu u Africi.

Nedavno je prikazan film koji je evocirao njezina traumatična iskustva. I znam što joj je bilo najteže – nemamo sliku njezina oca. Zato je i album s fotografijama za mene također važan, ponijela bih album s fotografijama.

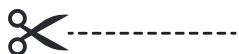
Rad s različitim skupinama ljudi u nepovoljnom položaju definitivno je utjecao na mene. Ali, rekla bih, na neki pozitivan način. Količina nesreće koju sam vidjela zapravo je duboko ojačala moju želju da

Grupa 1 - Pogled izvana: perspektiva humanitarnih djelatnika, volontera i aktivista /
Đordana Barbarić

izvučem maksimum iz svakog dana. Da uistinu živim život najbolje što mogu. To je jedno, a drugo je to što sam - nakon što sam vidjela i čula sve te teške stvari - naučila bolje podnijeti teške situacije u vlastitom životu, posebno prirodne gubitke. Ljudi koje voliš, koji su ti važni, ili neki materijalni trenuci kroz koje svi prolazimo tijekom života, da imate malo te sinusoide, nekad ste gore, nekad dolje. Nekako sam to prihvatila s lakoćom. Govorim u potpunosti iz svoje perspektive, o tome što mi je ovaj posao donio. Sada sam na pragu mirovine, ispunjavam uvjete, ali još ću neko vrijeme raditi. Ispunjavam dobne uvjete za mirovinu, ali energetski, osjećam da još uvijek imam snage. Zapravo, ta želja za pomaganjem u meni se utrostručila, ne znam kako bih to objasnila. Kad sam počela raditi, vjerojatno nisam bila ni svjesna koliki je dar raditi posao u kojem pomažete drugima.“

Traume iz djetinjstva

Grupa 2 - Osobna iskustva

Gordana Poljanec, rođena u Hrvatskoj, bila je dijete u vrijeme ratova u bivšoj Jugoslaviji.

„Svake bismo godine išli na more. Svake godine na drugo mjesto; nikad nismo bili na otoku. Te smo godine odlučili da idemo na Brač. Nikad ranije nismo bili na otoku, baš ono nikad. Pa te godine da ćemo ići na Brač. Znam da je tata govorio da idemo u Supetar, a mi smo bili poput sve dice. U početku nismo znali niti izgovoriti to ime. 'Tata, tata, tata, kamo ono idemo?' Jedva smo uspjeli to ponoviti. Toga se baš sićan. I onda smo stigli ovdje. Nekako smo se brzo spakirali. [...]

Taman sam bila završila četvrti razred. Moj brat je mislim bio završio drugi razred. Došli smo kući. Sjećam se da su razgovarali telefonski.

Oboje su bili uzrujani. Shvatila sam da se nešto događa. Nikada nisam pomislila da bi moglo biti rata i svega toga.

Iako, bilo je pucanja. Tenkovi su prolazili ulicama.

Ljudi su pjevali i pričali o svim mogućim stvarima. Neki su nosili puške. [...]

Pucali bi iz mitraljeza. Pucali u zrak.

Koristili grube riječi, poput: 'Pobit ćemo ih sve'. Zamislite da to radimo ovdje. I naravno, svi smo izašli vani, vidjeti što se događa.

Zamislite da to radimo s ovih balkona. [...]

Samo su prolazili s puškama. Neka bandica. Možda čak niti nisu bili... Tko zna što su bili? Očito neki delikventi.

Zamislite da sad izvučemo puške. I vaša djeca to gledaju?

Gledali smo odozgo. Ali stvarno nisam ni pomislila da bi moglo biti rata. Zbilja sam mislila da je to samo neka mala banda. Neki idioti. Borovski. Pucanje bez razloga. Zabavljaju se. [...]

I taj dan, mama je rekla: 'Gordana, imamo uru vremena. Spakiraj se. Idemo na more. Idemo na more za sat vremena. Odlazimo. Spakiraj se.' A dite ko dite.

I sve ljetno. Sve kupače sam strpala u kufere. Sve kratke rukave. Nisam spakirala ništa od deblje robe, na primjer: 'Idemo na more. Tamo nije hladno.' I tako smo stigli ovamo. Prva dva dana padala je kiša i bilo je hladno. A mi nismo imali što obući.

Grupa 2 - Osobna iskustva / Gordana Poljanec

[...] Ubili su neke policajce ili što god. Nakon toga je počelo... Da, počelo je. Sjećam se da su nekoliko dana kasnije poslali dva ili tri autobusa djece na Hvar. Ne znam je li vam netko već pričao o tome.

[...] Skupili su djecu iz Borova i poslali ih na Hvar.

[...] Nisu Bračani tako loši, ali tada, to je bila katastrofa. Meni, u mojoj glavi, to je bilo grozno. Da. Za početak, mi Slavonci smo tada bili sasvim drugačije odgajani. Vjerujem da je odgoj u Slavoniji danas drugačiji. Ali tada... Djeci tada nije bilo dozvoljeno da upadaju u razgovore odraslih. Uvijek si morao biti tiho, stajati tu.

[...] Tako je bilo u Slavoniji. Ne bismo se usudili uzeti išta sa stola. Tek kad ti ponude i stave nešto ispred tebe, onda možeš uzeti. Ne znam, dok pričamo. Nemaš se što miješati u razgovore odraslih. Tamo je odgoj bio stroži. Poštivalo se odrasle. Bilo koga. Učiteljicu se poštivalo. Ne, ništa od toga. Ovdje je odgoj bio potpuno drugačiji.

[...]
Ali dobro, to. Uvijek su nam govorili: 'Kod nas je drugačije, posluži se, uzmi što trebaš. Sve što je stolu, ponuđeno je. Ono što ne želimo da diraš, to smo spremili.'

[...]
A govor, a to je još jedna borba s mojim ocem, on je iz Pučišća. Kako oni tamo govore! Ništa ih ne razumiješ, ništa. Mi bismo samo kimali, aha, aha, aha, aha. Možeš li samo malo usporiti i ponoviti se to. Da, da.

Pa ćemo ponekad razumjeti. Pa zatim, kod nas je 'pola jedan', a ovdje je 'podne i pola'. 'Podne i pola', i onda 'jedan manje kvarat'.

Ali dobro, s vremenom smo se naviknuli. To je najmanje važno od svega. Najmanje važno. Bilo je strašno kako su nas prihvatili. Bila sam sramežljiva cila. Razrednik je znao da sam sramežljiva. Ali ipak me je pozvao da stanem pred cili razred i kažem tko sam, što sam i odakle sam. Pričala sam tiho, sramežljivo. 'Nitko te nije čuo, ponovi, ponovo.'

Pa učitelj, nastavnik iz glazbenog pjeva Ne dirajte mi ravnice, a baš sam bila krenula u peti razred. Ne dirajte mi ravnice. Ja ronim suze. Ta pjesma, u tom trenutku... slomila me. Doslovno. Nije mi dopustio da izađem iz razreda. Nastavio je pjevati. Svaki sljedeći sat, pjevao je istu pjesmu. Ali nisam to više jednako doživljavala. Meni je taj dan očito nešto bilo. Mora da sam bila osjetljivija ili što ja znam što je

Traume iz djetinjstva

Grupa 2 - Osobna iskustva / Gordana Poljanec

bilo taj dan. I taj dan me ta pjesma stvarno, doslovno, ubila. Nisam mogla, jecala sam. Nisam mogla doći do daha. Nisam mogla prestati. A on me je još gleda k'o da gušta. K'o da uživa u tome. Da, te situacije su bile grube, ali... možda sam zahvaljujući njima očvrsnula."

Grupa 2 - Osobna iskustva

Deša Mihanič, rođena u Hrvatskoj, bila je maloljetna tijekom rata u bivšoj Jugoslaviji.

„Prvo sklonište bilo je u ujakovom podrumu. A onda smo svi bili u jednoj kući u selu. Ne sjećam se više čija je to kuća bila, ali imala je samo zidove. Bio je tu i neki podrum. Do trenutka kad smo svi otišli u hotel. Hotel je imao atomsko sklonište. Bio je kratak ljudima.

Nisi mogao proći kroz te sobe i hodnike od ljudi. Kada smo iz sela odlazili u hotel, od Mihanića do hotela, u Bubi nas je bilo desetoro.

[...] Četvero su bili djeca. Kad smo stigli, zauzeli smo sobe. U biti, dvije obitelji, ujakova i naša, zauzele su jednu sobu. Ostavili smo tamo naše stvari, nije bilo više od jedne torbe stvari. I onda smo sišli u sklonište i ostali tamo neko vrijeme.

Ne sjećam se koliko je dana prošlo. Svašta smo tamo vidjeli - starije ljude u narodnim nošnjama kako sjede na onim ležaljicama, onim sklopivima koje škripe.

Bila su tamo djeca koja su se igrala i slinava djeca koja su mi bila najodvratnija. Trčali su naokolo dok im je pljuvačka curila. Bilo je stvari koje su mi kao djetetu bile stvarno odvratne. U svakom slučaju, odjednom je bilo puno ljudi. Mnogo glasnih ljudi. Bake koje su jaukale i padale u histeriju na svaki zvuk granate.

Pa zvuk recitiranja krunice, svaki dan u isto vrijeme. U toj velikoj sobi koja je služila kao kuhinja, gdje su sve te starije žene mrmljale. Tako sam ja to vidjela.”

Traume iz djetinjstva

Grupa 2 - Osobna iskustva

Krešimir Cahun, rođen 1992. u gradu na koji su padale granate. Želio je da grad ostane anoniman pa ga u razgovoru zovemo „X“.

„Zbog uzbuna i svega, škola je bila na daljinu. Barem '92. Godine 1993. ili '94., sestra se već bila vratila u školu. Mama to pamti, kad se uzbuna oglasila, otišla je u školu po sestru.

[...] Ne sjećam se prve uzbune.

Sirene su se oglašavale svake godine kao podsjetnik. Možda je bilo krajem godine. Dana 4. listopada ili tako neki dan.

U svakom slučaju, bili su otišli u Zagreb, ali su se vratili u X. nakon toga. I zatim, to je uvijek teško rekonstruirati, moji roditelji su se '92. preselili u novi stan. I sada ne znam točno kada se to poklopilo, da smo bili u Zagrebu. Ili smo mama, Laura i ja bili u Zagrebu.

Tata je bio u vojsci. I deda. Baka je ostala u Brodu.

Tako su negdje u tom razdoblju kupili stan i preselili se. Možda su zbog uzbune otišli u Zagreb. Jer sjećam se - ili je to mamino sjećanje - kada je X. granatiran, tata je nazvao mamu, možda da provjeri kako je. Da provjeri je li sve u redu. Pitala ga je nešto kao: 'Vinko', a tih je dana jako kišilo, 'Gdje si, tako jako pada kiša'. Uglavnom, granata je trebala pogoditi vojno sjedište preko puta ulice, a pala je na krov kuće u kojoj su živjeli baka i deda.

I raznijela je cijeli krov. A padala je kiša, a na kući nije bilo krova. Zato se čuka kiša.

[...]

Ne, jer su kupili stan '92. A ja sam još uvijek bio u nosiljci. To je mamina priča, da smo se vratili u X. zbog stana. Jer u to su vrijeme mnogi Srbi napustili grad. Pobjegli su. I počeli su napadi na kuće. I tada su mnogi od tih stanova bili prazni, mnogi zbog toga - SAO Krajina je napadala i mnogi su pobjegli iz okolnih sela. Svi su pobjegli u X. U centru grada je tada bio prihvatni centar.

Ali onda su pokušavali dobiti stanove jer u centru nije bilo dovoljno mjesta. A moji roditelji su baš kupovali stan, kupili su ga od tatinog prijatelja, u stvari kolege iz firme. Kako je to bilo, ne znam, je li tata dao otkaz, ili kako je to točno bilo, ali više nije radio u toj firmi i ona je kasnije bankrotirala.

Kupio je stan od tog Mihića i onda je rekao mami: 'Megi, moraš se useliti jer ako se ne useliš, netko drugi će provaliti, a ako izbjeglice uđu u stan, nećemo ga moći dobiti natrag. Ne možeš ih izbaciti.' I tako se ona, pretpostavljam, tu zimu ili jesen vratila u Slavonski Brod.

[...]

Tako da do Oluje, X. nije bio. Mislim, bili su, ono sam nešto pričao i kopao, bilo je različitih faza s obzirom na opasnost u kojoj se grad nalazio, ali zapravo je uvijek bio u neposrednoj ratnoj opasnosti.

Grupa 2 - Osobna iskustva / Krešimir Cahun

Da. Bili smo u tom stanu, ali znam iz maminih priča da smo često bili u stanu tatinih roditelja jer je neboder u kojem se nalazio njihov stan navodno bio sigurniji.

[...]

Ne znam, ne, nisu bile. Bile su to zgrade u centru, počeli su ih graditi 60-ih godina, ali to nije bio vojni neboder. Samo je bio strukturno sigurniji. U slučaju da bude pogođen... jer je bakina i dedova kupaonica bila bliže liftu. Pa ako nas i pogode, neće biti veće opasnosti. Ne znam kako da vam to objasnim. Imali su i ukopani podrum, mogli ste i dolje sići. To su priče koje mi je mama pričala, da kao dijete do četvrte godine, bilo je to 1995., nikad nisam vidio travu. Nikad nismo bili u parku jer je uvijek bila neka uzbuna. Kao dijete sam većinu vremena proveo pod sudoperom jer je to bilo najsigurnije mjesto. Ali kad je prijetnja bila veća, nekako su znali kad će biti veća uzbuna i veće granatiranje, tad bismo bili kod tatinih roditelja, i tada sam bio ili pod sudoperom ili smo išli u podrum. I dan danas se bojim tog podruma, grozan je. Mislim, više ne, jer su prodali taj stan, ali... Da, bio je zaista ukopan pa je bio sigurniji, i stalno smo bili... tu i tamo... odrastao sam u podrumu.

[...] Ponekad se osjećam kao da su mi implantirana sjećanja, na neki način, znate, od toliko priča, mogu to vizualizirati, ali sjećam li se toga - ne. Zapravo imam prilično kasna prva sjećanja.

[...] Nisam siguran koliko je od toga iz tih priča, a koliko su stvarna sjećanja."

Traume iz djetinjstva

Grupa 2 - Osobna iskustva

Jadranka Kovačić. rođena je u Hrvatskoj, bila je dijete u vrijeme rata u bivšoj Jugoslaviji.

„Nije to sada neka velika stvar. Do trenutka kad tate nije bilo već dugo vremena. Izgubio je gotovo 40 kilograma i zamalo umro. I dugo je bio odsutan. I dok su ga prevozili iz jedne bolnice u drugu, zaustavio se u službenom autu, netko ga je vozio i zaustavio se. Sjećam se tog prizora, kako auto ulazi u naše dvorište, ali nije ušao. Jer vrata su zatvorena, zar ne? Nije ušao, već je samo na mostu, zar ne? Zaustavio se i tata je izašao iz auta, ali je ostao skriven iza vrata automobila. I mi smo ga samo pozdravili, tako, u prolazu.

I kao... kao da je radost, ali vidiš ih da plaču. Kao da je sve super, znaš.

Ne znam, mislim, moje sjećanje, znaš, poput... Čudno, zašto je to... Napokon vidimo tatu, pa zašto se ne može zaustaviti... Znaš, zašto se nismo zagrlili, te stvari... U žurbi je, mora dalje. 'Razgovarat ćemo telefonski', nešto tako.

To je sjećanje. I sad, priča je bila da je išao u drugu bolnicu, ali bio je... To je bilo više kao trovanje, ne znam više... I što još? A nije bilo... Da, da, nešto takvo, da.

Nešto takvo. [...]

Moj tata nikad nije bio zadovoljan načinom na koji su ti povijesni događaji u kojima je sudjelovao prikazani, zbog narativa. Tako da... ne znam, ne mogu uopće shvatiti te godine.

Ono što znam je da dugo nismo mogli saznati ništa o njemu, mama je ludjela, nazvala je prijatelja u policiji. I onda je otišla sama, nenajavljena, kao: ide ona sad odmah.

A to... Nije nam tada ispričala cijelu priču, a sada, kako ja mogu... Ono što se sjećaš i što ostane s tobom - neke barikade, nešto takvo. Ali u svakom slučaju, nije bilo sigurno. Uspjeli su se vidjeti i poljubiti, ali morala je odmah otići. Tako nešto.

Znam još jednu stvar. Da su provaljivali u našu kuću, tada u selu, dok smo živjeli tamo, i ona je bila jako uplašena. Spavala je s pištoljem i takve stvari. Zašto se to događalo? Moram priznati da ne znam točno.

Dakle, da. Stvarno. Za ono što se kasnije događalo znam, kasnih 90-ih, rat nikad nije završio. Tata je imao dokazne materijale skrivene po kući pa su nam provaljivali. Da krađu ili traže te dokaze.

[...]

Grupa 2 - Osobna iskustva / Jadranka Kovačić

Jedan dan smo... sjećam se da sam došla kući iz škole, vrata su bila otvorena, to je to, vrata su bila otvorena, nisam primijetila ništa neobično u kući, nazvala sam mamu na posao, ne znam više što mi je rekla, mislim da me poslala kod susjede ili tako nešto, i zatim kasnije... Čujete da se dogodila provala. Nisam znala... otključana vrata, i to bi se događalo tako. I jednom je njihova soba bila kao malo više razrovana. Stvari su bile vani, takve stvari. Ali ni tada nisam znala što se događa, u smislu, netko nam je provaljivao u kuću, nisam znala zašto, nisam znala da su provaljivali zbog tih stvari. Diktafoni i takve stvari. To je bilo tada. Mislim da je prestalo oko 2000. godine. E sad, zašto, kako, ne znam. Ne znam, znate, zapravo ne znam puno o tome kroz što su sve prošli, jer sam bila prilično zaštićena, na neki način. Sjećam se crtanja. A što se tiče uzbuna i svega toga, dok smo još išli u vrtić bilo je nekoliko uzbuna u Ivaniću, otišli bismo u podrum dolje u zgradi, bilo nam je lijepo, sjećam se toga.

Što ste radili? Imali smo neke posebne igračke tamo, neke stvari od UNICEF-a. Sve te deke, igračke, bojice. Sjećam se toga. Tempere, boje. Sve to, znaš, hrana u konzervama. Takve stvari inače nismo jeli, pa bismo dobivali. [...]

Bilo nam je lijepo, znaš. Nama djeci bilo je super. Ili se barem ja ne sjećam traume oko toga. Ok, ok, moja terapeutkinja kaže da postoji mogućnost da sam mnoge od tih traumatičnih događaja samo potisnula. [...]

Na primjer, moj otac je zbilja pokušao pomoći sebi i svesti utjecaj svega toga na nas na najmanju moguću mjeru. Ali kad je došao do trenutka gdje je sve to mogao shvatiti, do tada smo već svi bili beskrajno osakaćeni, i to ti ostaje zauvijek. Dugo vremena, kad bih se vraćala s fakulteta. Da sam ostala tamo, ne bih postala dobra ili normalna osoba. Jer sam se borila sa stvarima koje ne možeš... Kad bih se vratila kući, imala bih zvučne halucinacije.

Gdje ih čujem kako se svađaju pa se ne svađaju, gdje ne mogu spavati, ne mogu... To te jednostavno izluđuje. Bilo mi je teško dolaziti kući. Sada više to ne osjećam. Sada je nekako prošlo dovoljno vremena, išla sam na terapiju, radila na stvarima, i oni su također radili na sebi na različite načine, i životi su nam poprimili drugačije konture.

Tako da više nema tog osjećaja da će mi se to dogoditi, što je... Znaš, sjećam se tate od prije. Poznajem tog čovjeka. Imala sam ga barem 6 - 7 godina. I onda imam te odnose i sve to i... Ivana je mlađa, ona je mlađa i ima manje toga. Ima manje toga i... onda ima drugačiji odnos s njim gdje... Voli ga, ali mu nikad nije oprostila sve te stvari, znaš. Nikad se nije pomirila s tim i još uvijek nosi u sebi neku vrstu mržnje.

Neku vrstu ogorčenosti, koju nikad ne izražava na neki konkretan način, ali osjećaš je. Ja je osjećam."

Traume iz djetinjstva

Grupa 2 - Osobna iskustva

Zdenko Bašić, izvanredni je profesor na Fakultetu političkih znanosti na Sveučilištu u Zagrebu. Diplomirao je antropologiju i španjolski jezik, a doktorat je stekao u interdisciplinarnom području. Čitavo je djetinjstvo proveo u Zadru osim kratkog razdoblja tijekom rata kada je živio na obližnjem otoku.

„Rođen sam 1985. godine. Bilo mi je šest godina. Počeo sam pričati o svojim najranijim sjećanjima; nemam pojma koje bi bilo najranije sjećanje na rat. [...] Dakle, kad se sjećaš djetinjstva, sjećaš se vremena tijekom rata i sjećaš se vremena nakon rata. Prije rata, mislim da je bilo prerano da bih se ičega sjećao. Uvijek govorim sebi da sam u svom najranijem sjećanju, kada sam imao godinu ili dvije... vidio sam sve te ljude ispred sebe, svoju mamu, svog djeda, kao da mi je bio rođendan ili nešto tako. Postoji sjećanje gdje kao da nisam ništa radio, samo sam ih promatrao. Bila je neka vrsta zabave, i kada vidim te fotografije, sjetim se vremena prije rata. Ali apsolutno ničeg drugog, rat je zapravo sasvim sigurno moje prvo sjećanje iz djetinjstva. Ne mogu se zapravo sjetiti kada sam kao dijete shvatio da je rat. [...] Kada sam zapravo saznao što se događa od svojih roditelja. Mama bi mi objašnjavala: rat je, nešto o Srbima, trebamo biti oprezni, to se događa. I zatim, najveći šok je došao za vrijeme nastave, kada smo trebali ići u podrum osnovne škole. Išao sam u drugi razred, sjećam se da smo počeli učiti pisana slova, ali na kraju nismo mogli provesti cijeli drugi razred u učionici.

Sjećam se da smo nekoliko puta bili u skloništu. Svi smo bili dolje u mraku, vikali smo 'bla bla', na kraju se ispostavilo da nećemo... plakali smo, zatim je na redu bila neka druga igra, ne znam, bilo je polumračno, nemam pojma. Zatim bi u nekom trenutku roditelj došao po tebe. Ali postojao je problem - nisam mogao naučiti slova jer nismo bili u školi i onda me je moja teta, koja je bila učiteljica, učila slova tijekom te godine. Dakle, ako je to bila druga godina, drugi razred, u prvi sam razred krenuo sa sedam godina, bila je 1992., u treći 1993. godine. Iako je 1993. bila najgora, kad nismo išli u školu. Dakle, recimo da sam to tako shvatio, kroz tu dislociranost iz normalnog života: kada nisam bio u svojoj sobi, kada nisam bio u dnevnom boravku, kada nisam mogao gledati TV, kada nisam mogao igrati video igrice, kad smo morali ići u podrum, kad nije bilo struje, kad smo bili u školi, kad nije bilo škole, onda ideš u drugu sobu i tako dalje, recimo da je tako počelo.

Zatim sam počeo razumijevati kroz razgovore s roditeljima što se točno događa, onako kako su mi oni objašnjavali. Bile su to vrlo monolitne stvari, ravne. Mi smo Hrvati. Oni su Srbi. Srbi nas napadaju. Skrivamo se ovdje, proći će, ne znam... Nikad nisam shvatio vezu između nestanka struje i onoga što se događalo, jednostavno bi se dogodilo. Sada nema struje, netko negdje baca bombe, ne znaš gdje.

Grupa 2 - Osobna iskustva / Zdenko Bašić

Rat nikad nije baš s tobom, uvijek je na TV-u.

Nemam apsolutno nikakvih sjećanja o tome gdje smo bili. Gdje smo bili, što je ovo... Ne znam, to je slično i tako... Blizu naše kuće bio je taj dućan gdje bismo tata i ja ujutro išli kupiti kruh i druge stvari, ja bih kupio čokoladice, vratili bismo se doma i sve bi bilo super, ali... Onda se nešto dogodi.

Nemamo struje, čitavu noć nemamo struje. S mamom sam. Nisam imao pojma gdje je tata ili što god. Ne znam, ali mama je nekako uvijek bila sa mnom. Ima tu raznih zanimljivih priča, znaš, nema struje, ali ja sam jako volio Čokolino.

Htio sam Čokolino za večeru, ali nije bilo struje pa je mama imala neku vrstu grijača, ne znam. Pališ ga upaljačem, zapališ ga i onda imaš te stvari, onda bi mama na tome ugrijala mlijeko pa bih jeo Čokolino u mraku i slične stvari. I onda shvatiš te žrtve, mislim, žrtve za tebe -

nemaš normalan Čokolino. Dakle, vidiš nestanak struje, oglašava se uzbuna, vidiš šrapnel u kući, nešto se dogodilo. Vidiš oca koji je u jednom trenutku uzrujan, onda nije. Onda kaže da će ići u vojsku, zatim ne ide. Onda je otišao u vojsku zbog nečega pa se brzo vratio. Zatim ne znam zašto nije bio tamo čitavo vrijeme, kad su svi drugi bili. Pa onda na TV-u, Moja domovina, znate, i sve te pjesme. Svi naši pjevači odjednom pjevaju Moju domovinu, znaš da je rat, i Jura Stublić ima svoj spot, mama ga gleda i plače, i to je također: ljudi... ponos.

Znate, iz moje perspektive, to je kao: 'Čovječe, cijeli svijet zna za nas. Čovječe, najjači smo. Pogledaj koliko ljudi to pjeva. Neprijatelji će dolijati prije ili kasnije.' I to su govorili, tu je bio Band Aid i Jura Stublić i na kraju Thompson. Znaš, svi su kao - ovdje. Gledaš to kao što bi gledao film, završit će u nekom trenutku.

Postojao je strah, ali nisam bio svjestan da ljudi zapravo umiru. Nitko oko mene nije tada umirao.

Nisam imao takvih priča, samo me bilo strah da bi netko mogao doći i ubiti te ili nešto.

[...] Imali smo tu kuću, taj stan u kući. Bila je to prilično velika kuća s čak dva dvorišta. Imala je dvorište iza i dvorište ispred. Imala je garažu i vinovu lozu iznad garaže, i tamo su se mogla parkirati jedan ili dva automobila. Tri stana, dva podruma i garaža. Ogromna kuća, čovječe. Jednom se dogodilo da sam izašao iz skloništa kada nisam trebao i nisam smio. Kakav je to dan bio... ne znam, vidio sam dva vojnika kako se penju po našoj lozi.

Jedan je nešto rekao. Zaključio sam da su Srbi. Znači, to se neprijateljski vojnici penju po našoj lozi. To je bilo prvi put da sam uživo vidio nekoga u vojnoj uniformi. Mislim, stvarno, koji vrag?! Vidio sam ih, oni mene nisu ili su me ignorirali, popeli su se i otišli nekud. Znači, doslovno, sada, u mom domu, netko

Traume iz djetinjstva

Grupa 2 - Osobna iskustva / Zdenko Bašić

u vojnoj uniformi. Mama me je smirila, rekla mi je da su to Hrvati, 'oni su naši, pusti ih da prođu, pusti ih da prođu'. [...] Bio sam uplašen, strašno uplašen. A ja sam bio kao: 'O ne, evo ih'. Začuli smo pucnjavu. Puno ljudi je tada pilo. Puno ljudi, muškarci. Pretpostavljam da su se na taj način nosili s frustracijama. Pili su navečer i onda, u jednom trenutku, kao svi imaju puške. Otišli bi na livadu i pucali. Ne znaš tko puca, zašto puca, u što na nebu pucaju. Koji vrug.

Dakle sve te kombinacije... Bojao sam se, bojao sam se. To su razdoblja kada... znaš, u to ulaze obiteljske stvari, i onda si uplašen zbog tih stvari. Dobiješ mlađeg brata. On je rođen 1990., godinu dana prije rata. Ali znaš, svjestan si njega, a on je malo toga svjestan. Imao je nekih pet godina kad je rat završio. Tako da mislim da se toga niti ne sjeća.

Ali ja se sjećam njega, znaš? Zatim straha za njega, pa mame oko njega, pa straha. Onda tata ode u rat pa ne znaš kad će se vratiti i što sad s tim? Dakle, puno tih stvari. A jedan od najvećih strahova bio je kad smo morali napustiti kuću.

[...] Jedina veća stvar koja se dogodila nakon rata bilo je kad je Hrvatska osvojila broncu na nogometnom prvenstvu 1998. u Francuskoj. U susjedstvu je bilo ludilo, naručivali smo hamburgere, bilo je ljeto i sve je bilo lijepo, ovdje, ondje. Igrali smo malo košarku, ali to je bilo to. Ali nije to kao, znaš... to su ljudi koji su prošli rat. Ima tu još ljudi... na dnu ulice živi onaj problematični, koji su bili poput... Što su oni bili, bili su ništa. Hrvatsko prezime, bio je neki problem, ili su bili Muslimani ili što god, ne znam. A ovi iznad su bili kao Srbi, mi smo bili između...

[...]

Sjećam se da sam pokušao utješiti oca govoreći: 'Hej, postoje video igice koje su poput pucačina u ratu. Hoćeš da odigramo jednu kad već ne možeš u rat?' Jer je doslovno plakao jedne večeri. Gledam ga, znaš, na kraju je iznenada otišao. [...] Vidim samo fotografije koje on i susjed imaju. Slikali su se, slikali su se doma na balkonu, imam te fotografije na kojima su njih dvojica u vojnim odorama, nose prave puške. Slikali su se i pokraj hrvatske zastave, dva prsta i sve, i onda oni... Ne mogu uopće shvatiti te detalje. Što da ga sad pitam, ne mogu... Ili mogu, ali što će on reći..."

Grupa 2 - Osobna iskustva

Mara Anjoli Vujić, rođena je u Puli 1974. godine. U Ljubljani je studirala povijest umjetnosti, a nakon studija nekoliko je godina radila kao kustosica i producentica.

„Ovaj rat utjecao je na cijelu moju generaciju, ne samo na mene. Neke ideje koje smo tada imali, s identitetom koji je bio konstruiran u tinejdžerskim godinama, ostale su bez glavne svrhe. Sve u što smo vjerovali iznenada je nestalo. Bilo mi je teško. Pula nikad nije bila izravno u ratu; nije bila u ratnoj zoni. Ono što smo vidjeli, vidjeli smo kroz vijesti o izbjeglicama koje su iz istočne Hrvatske dolazile u Istru. Ti su ljudi živjeli u strašnim uvjetima i patili su. Nasilje i rat doživjeli smo neizravno, smatrali smo se sretnima jer se to nije dogodilo nama. No kasnije smo shvatili da smo upravo u tom procesu zapravo izgubili svoje domove. Iskusili smo nasilje na potpuno drugačiji način i do dan danas nastojimo podizati svijest o tome. Kada sam otišla izvaditi svoju prvu osobnu iskaznicu, nisam znala što znači biti Hrvatica ili Srпкиnja, nisam znala što je nacionalnost. Mislila sam da sam Hrvatica jer sam rođena u Hrvatskoj i uvijek sam tamo živjela. Roditelji mi nikad nisu rekli ništa o tome. Svi smo bili Slaveni, ali kad sam došla po svoju osobnu iskaznicu, službenica mi je diskretno rekla, upozorila me da nisam Hrvatica, već Srпкиnja te da mogu postati Hrvatica samo ako se odreknem svoje srpske nacionalnosti i izjavim da sam Hrvatica, ali to mi je bilo potpuno suludo. Nisam znala što je to, izjasnila sam se kao Srпкиnja iako se nikad nisam tako osjećala. Nakon što su mi rekli da sam to naslijedila od roditelja, iako se nikad nisam osjećala niti kao Srпкиnja niti kao Hrvatica. Osjećala sam se kao Jugoslavenka jer sam kao takva rođena. Nisam se mogla povezati s nijednom od tih identifikacija. Mogla sam se identificirati jedino sa svojim gradom, uvijek sam govorila da sam iz Pule. Mogla sam možda reći da sam iz Istre. Nisam se mogla identificirati s ničim više od toga. Kriterij nacionalnosti postao je nevažan u mom životu. Nikad me nije zanimala moja osobna iskaznica i nije komunicirala sa mnom i mojim osjećajima. Rekla bih da se identificiram s mikrolokacijom ili sa svijetom. Prije bih rekla da sam građanka svijeta nego da sam Hrvatica. Rat je to potaknuo kod mnogo ljudi, bilo je vrlo teško. Mnogima je bilo teško; ipak, nisam se obazirala na nacionalističke provokacije koje su krenule u 90-ima. Na primjer, odjednom u školi dobiješ nižu ocjenu jer se prezivaš Vujić. Mogla bih reći da me provokacije nisu povrijedile, već su pokazale kakva je osoba s druge strane. Znam neke koji su promijenili ime i prezime kako bi lakše preživjeli devedesete u Puli. Puno je ljudi dobilo otkaze, ali moji roditelji nisu bili među njima, vjerojatno zato što su dugo bili u Hrvatskoj i bili su tipični pripadnici radničke klase. Pretpostavljam da nisu bili na važnim pozicijama koje bi mogle izazvati neku vrstu maltretiranja i zakomplicirati im život. Jednom, kad sam došla kući, vidjela sam da je netko urezao ključ u zid pokraj zvona gdje je pisalo Vujić - 'Srbi van'. To je bio dio naše svakodnevnice 90-ih, bilo je puno netrpeljivosti prema ljudima srpske nacionalnosti. Nikada se nisam osjetila ugroženom jer mi

Traume iz djetinjstva

Grupa 2 - Osobna iskustva / Mara Anjoli Vujić

nikad nije bilo naročito važno jesam li Srпкиnja ili ne, iako je situacija bila napeta. Imala sam puno prijatelja koji su razmišljali na sličan, otvoreni način. Bilo je lakše preživjeti unutar grupe ljudi koja nije bila jako nacionalistički nastrojena. Isto tako, Istra je općenito bila maltretirana jer je bila 'crvena' (zbog svoje snažne antifašističke, komunističke, partizanske prošlosti). Zbog svega toga, mnogi su počeli odlaziti u Ljubljano. Moj izbor je bio Ljubljana, prvo zato što su imali zaseban studij umjetnosti za razliku od Zagreba, a drugo zato što nisam mogla zamisliti da padnem ispit zato što sam iz Istre. To se u to vrijeme dogodilo mnogim mojim prijateljima kao posljedica radikalnog nacionalizma. Na fakultetima je bilo mnogo diskriminacije. Bojala sam se da ću napustiti studij ako mi se to dogodi. Osim toga, često smo išli u Sloveniju na koncerte jer su tamo svirali bendovi iz bivše Jugoslavije, oni koji su bili zabranjeni u Hrvatskoj pa su dolazili svirati u Ljubljano. Znala sam da je nacionalizam u Sloveniji manje intenzivan. Nakon što sam 1995. došla u Sloveniju, nisam gledala televiziju nekih sedam godina, nisam htjela gledati vijesti. Osjećala sam se kao da su nas otrovali nacionalizmom preko TV-a i drugih medija i nisam htjela da mi se uvuče pod kožu. Samo sam htjela živjeti u mjestu gdje nacionalizam nije imperativ."

Izbor u vremenu sukoba

Cilj:

Cilj ove radionice je istražiti složene izbore s kojima su se ljudi suočavali za vrijeme ratova u bivšoj Jugoslaviji devedesetih godina prošloga stoljeća, kroz osobna svjedočanstva i rasprave, s naglaskom na odluci da li se boriti ili dezertirati. Radionica će omogućiti mladima da se upoznaju s osobnim pričama pojedinaca pogođenih ratovima u bivšoj Jugoslaviji i produbiti njihovo razumijevanje složenosti donošenja odluka u ratnim okolnostima.

Kroz čitanje osobnih svjedočanstava, rasprave i promišljanje, sudionici će steći uvid u ljudsko iskustvo u pozadini povijesnih događanja te razvijati empatiju i kritičko mišljenje.

Trajanje:

2 sata

Ciljana skupina/e:

Mladi u dobi od 15 do 20 godina, najviše dvadeset i pet sudionika

Format:

Radionica se može provoditi uživo i online, ovisno o afinitetima i dostupnosti sudionika. Ako se provodi online, može se koristiti platforma za videokonferencije.

Ključne riječi (teme):

Izbor; donošenje odluka; dezerterstvo; vojna služba

Potrebni materijali:

- Svjedočanstva pojedinaca koji su se suočili s izborom boriti se ili dezertirati za vrijeme ratova u bivšoj Jugoslaviji
- Svjedočanstva ljudi koji su pomogli dezerterima da pronađu sigurno utočište daleko od sukoba.
- Pisani materijali za sudionike (ako se provode aktivnosti koje zahtijevaju pisanje ili vođenje bilješki)

Izbor u vremenu sukoba

Opis radionice:

- **Uvod (15 minuta):**

 Pozdravite sudionike i uvedite temu radionice: razmatranje izbora s kojima su se pojedinci suočavali tijekom ratova u bivšoj Jugoslaviji devedesetih godina prošloga stoljeća. Započnite s kratkim pregledom povijesnog konteksta i značenja ratova u bivšoj Jugoslaviji 1990-ih godina (vidjeti povijesni uvod na stranici 15).

- **Svjedočanstva (30 minuta):**

Podijelite svjedočanstva (Prilog 1) pojedinaca koji su prošli kroz proces donošenja odluke boriti se ili dezertirati tijekom ratova u bivšoj Jugoslaviji te svjedočanstva ljudi koji su pomogli dezerterima da pronađu sigurno utočište daleko od sukoba.

Potaknite sudionike na aktivno čitanje ili slušanje svjedočanstava i razmišljanje o teškim izborima s kojima su se pojedinci suočavali.

- **Grupna rasprava (30 minuta):**

Podijelite sudionike u manje grupe i moderirajte raspravu o svjedočanstvima kroz koja su prošli. Ohrabrite ih da podijele svoja razmišljanja, pitanja i osjećaje vezano za izbore o kojima su promišljali. Istražite etičke, moralne i praktične aspekte koji su utjecali na odluke pojedinaca tijekom rata.

Primjeri pitanja za raspravu:

- Neki sudionici govore o tome zašto su odlučili ne boriti se ili ne priključiti se vojsci. Kako opisuju taj trenutak i otkud, po njihovom mišljenju, odluka da se ne bore?
- Kako se razlikuju iskustva onih koji su odabrali ne služiti vojni rok u vrijeme kad je njihova zemlja bila u miru i onih koji su tu odluku donijeli tijekom sukoba?
- S kakvim se materijalnim teškoćama suočavaju mladi koji odluče ne boriti se? S kakvim emocionalnim i moralnim teškoćama?

- S kakvim se psihološkim posljedicama suočavaju muškarci koji su se borili, postoje li razlike u svjedočanstvima? A njihove obitelji?
- Kojim slikama i riječima humanitarke opisuju mlade izbjeglice – dezertere kojima su pomogle?

Potaknite sudionike da zapišu ključne riječi i teme.

- **Refleksija i osobni dojmovi (20 minuta):**

Osigurajte vrijeme za individualnu refleksiju o svjedočanstvima i grupnoj raspravi.

Potaknite sudionike da svatko za sebe zapiše svoja razmišljanja, pitanja i uvide vezano za izbore s kojima su se suočavali pojedinci tijekom ratova u bivšoj Jugoslaviji.

- **Grupna rasprava (25 minuta):**

Zamolite sudionike da podijele svoja razmišljanja i uvide s grupom. Moderirajte širu raspravu o složenosti donošenja odluka u vremenima sukoba i utjecaju rata na pojedince i zajednice.

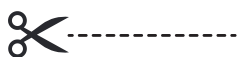
- **Zaključak i glavne poruke (20 minuta):**

Sažmite glavne točke i poruke radionice.

Potaknite sudionike da nastave razmišljati o toj temi i potraže dodatne izvore informacija za daljnje učenje.

PRILOG

Danilo Amadei

Vijećnik Općine Parma u Italiji, devedesete godine prošloga stoljeća: bio je prigovarač savjesti u Italiji, surađivao je na prihvatu dezertera iz bivše Jugoslavije. „Prigovarači savjesti“ su pojedinci koji se protive vojnoj službi u miru i ratu zbog vjerskih, etičkih i moralnih uvjerenja. Tijekom pedesetih, šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetoga stoljeća, u mnogim su europskim zemljama osnivana udruženja mladića koji su odbili služiti u vojsci te su tražili civilno služenje vojnog roka. U Europi je prigovor savjesti i danas prepoznat kao građansko pravo.

„Uvijek sam se trudio baviti pitanjima mira i međunarodne solidarnosti. Jedan sam od prvih koji je uložio prigovor savjesti na služenje vojnog roka u Italiji, a također sam bio prigovarač savjesti kad se radilo o trošenju javnog novca u vojne svrhe. Te su me odluke koštale nekih tužbi i dva suđenja, ali sve je dobro završilo: moje odbijanje novačenja nije prepoznato kao zločin.

[...] Uistinu sam bio jedan od prvih u Italiji i ovdje u našoj regiji.

[...] I koje sam imao priliku čitati zahvaljujući prosvijećenim učiteljima, i to su oni izbori koje zatim pravite u toj dobi i nosite sa sobom do kraja. Dakle, odluka da postanem prigovarač savjesti uvijek je bila u meni, a imao sam priliku i sreću da je donošenje zakona koincidiralo s vremenom kada sam stasao za služenje vojnog roka. Zato sam mogao birati; naravno, nije bilo lako kao prošetati parkom, jer u početku nije bilo dozvoljeno obavljanje alternativne civilne službe izvan vojarne ili oružanih snaga, na primjer u financijskoj policiji ili vatrogascima ili šumskim rendžerima. Tako da je dobivanje civilne službe značilo mnogo neposluha koji je pratio velik broj pritužbi i odgoda. Ukratko, morao sam čekati gotovo četiri godine da bih mogao započeti svoju civilnu službu koja je tada trajala 23 mjeseca. Sve skupa je trajalo skoro šest godina, ali dobio sam priliku upoznati neke iznimne osobe.

[...]

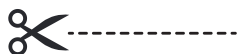
[...] Drugi aspekt je da smo u početku zaista vjerovali da Europska unija i UN mogu imati ulogu u sprečavanju rata. Mislili smo da nakon onog što se dogodilo u Sloveniji postoji mogućnost intervencije u Hrvatskoj kako bi se spriječila daljnja eskalacija sukoba između zemalja koje su do tada činile Federaciju. Umjesto toga, svjedočili smo potpunoj nesposobnosti Europske unije i UN-a ne samo da nametnu, nego čak i da predlože operativni plan koji bi mogao aktivirati rješenja drugačija od ratnih. A zatim, slučajevi poput Srebrenice bili su paradoksalni u demonstriranju te nesposobnosti.

Danilo Amadei

Nažalost, ovih nas trideset godina nije ničemu naučilo, baš ničemu. Ništa nije učinjeno kako bi se spriječilo izbijanje ratova.

[...] Međutim, kad smo 1994. godine pobijedili na izborima, ja sam tada bio općinski vijećnik, bilo je lakše pokušati postići ono što smo tražili od prethodnih administracija. Dva glavna projekta bili su prihvat osoba koje smo mi zvali prigovaračima savjesti, posebno preko Trsta i Gorice, te vršenje pritiska na talijansku vladu i Europu da im se prizna politički azil i status izbjeglica. Zvali su ih dezerterima, ali za nas su bili prigovarači savjesti. [...] Sjećam se nekih liječnika, medicinske sestre, konkretno te jedne gospođe koja je zatim ostala kao voditeljica Caritasa. Suprug je također već imao posao. Sjećam se nekolicine ljudi koji su se zaustavili kod nas, a dogodilo se ono što se događa u većini migracija: najočajni ljudi ne odlaze. Odlaze ljudi koji imaju sredstva, kulturu, alate, koji iza sebe često imaju i povijest koja im je omogućila sazrijevanje njihova političkog, etičkog i idealnog izbora, tako da su mnogi od tih ljudi bili ljudi kulture koji su se u mnogim slučajevima vratili svojim poslovima čim su prije mogli.”

„Najviše me plaši činjenica da su vojni savezi zamijenili političke institucije. Mislim da nam to, kao i ovaj zastrašujući porast vojne potrošnje, zaista zastrašujući, ulijeva malo povjerenja u bolju budućnost.”

Adele Mazzola

Tijekom devedesetih godina dvadesetoga stoljeća bila je zaposlena u Talijanskom institutu za kulturu u Beogradu. Također je bila članica organizacije Žene u crnom, međunarodne mreže žena posvećenih miru koja se aktivno suprotstavlja nepravdi, ratu, militarizmu i drugim oblicima nasilja, djelujući na sjecištu vojnog nasilja i muškog obiteljskog nasilja. Žene u crnom svjedoče o snazi jedinstva i različitosti, okupljajući žene s različitim etničkim i nacionalnim pozadinama koje surađuju mimo tih (i drugih) razlika u zajedničkim nastojanjima za pravdom i mirom. Usvojile su nenasilne i neagresivne oblike djelovanja: stajanja, demonstracije, dijeljenje letaka, ulazak u vojne baze i druga zabranjena mjesta te pružanje pomoći, a pojavljuju se obučene u crninu i u žalosti.

„U drugoj polovici dvadesetoga stoljeća, Italija je ostala vjerna Članku 11 talijanskog ustava (talijanska država odbacuje sve oblike agresivnog oružanog sukoba), da bi se zatim 1999. godine uključila u rat na Balkanu. Sudjelovanje Italije u ratu s NATO-om bio je 'vrhunac šoka'. U odboru u Parmi snažno smo se mobilizirali protiv toga te smo sudjelovali u prosvjedima iz Parme (iz Alviana, gdje je bila zračna baza).

Godine 1992. započeo je rat koji se mogao vidjeti iz Italije: iz Gorice, Trsta i Ancone. Htjeli smo učiniti nešto protiv rata, ali što smo mogli učiniti? Jedini način djelovanja bio je dati podršku civilnom stanovništvu i onima koji su odlučili odbaciti rat ('dezerteri' je bio jedini termin kojim ih se definiralo jer jugoslavensko zakonodavstvo nije poznavalo institut prigovora savjesti). Tako je u Parmi osnovana Koordinacija protiv rata u Jugoslaviji, ali kako se nije moglo puno napraviti, započeli smo kampanju 'jedna po jedna puška', pokušavajući rastaviti rat na male dijelove. I tako smo počeli graditi mostove sa ženskim i drugim udrugama kako bismo potaknuli skrivanje i bijeg dezertera. Bio je to rat koji je Europa osudila, ali su ga europski politički interesi poticali.

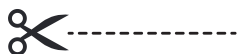
Nije bilo moguće preuzeti ljude i odvesti ih pa su nam lokalne udruge omogućile ono što je bilo neophodno za transport dezertera: njihova imena i prezimena, način identifikacije koji je osnova za organiziranje puta. Zakon je propisivao da dezerteri imaju pravo na prihvata, ali problem je nastao na granici gdje su vlasti odbile priznati prava migranata. Stoga smo otišli po njih preko granice, organizirali smo konvoje da ih dovedemo ovdje, ali ne bez rizika: na granici smo mogli biti zaustavljeni a vlasti su, kao što je to slučaj i danas, imale diskrecijsko pravo zabraniti ulazak.

[...] Zatim su se počeli baviti urgentnim stvarima: učenjem jezika, sređivanjem dokumenata (bilo je dosta sukoba s policijskom upravom, ali uz malo upornosti bilo je moguće dostaviti zahtjeve za azil u institucije koje još uvijek nisu u potpunosti i nedvosmisleno prihvatile brigu za zahtjeve), davanje

Adele Mazzola

podrške njihovom školovanju i pronalasku posla, pomoć u dobivanju pristupa zdravstvenoj skrbi... Za određene konkretne probleme, to se obavljalo uz pomoć udruga civilnog društva i kompetentnih pojedinaca (najveći problem bio je priznavanje profesionalnih i fakultetskih kvalifikacija: diplomanti, magistri... za liječnike, na primjer: u nekim slučajevima papirologija i kvalifikacije koje su potvrđivale njihove kvalifikacije bili su spaljeni, posebno u slučaju izbjeglica iz Bosne, iz Sarajeva).“

Izbor u vremenu sukoba

Bettina Barbieri

Porijeklom iz pokrajine Modena u Italiji, bila je animatorica i volonterka u udruzi „Il Cerchio“ (Krug) koja je djelovala u Hrvatskoj i Bosni između 1992. i 1996. godine. Po završetku tog angažmana, nastavila je raditi na razmjenama i partnerstvima između škola u Mostaru i Modeni.

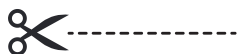
„Nakon što smo upoznali stvarnost izbjegličkih kampova, krenula je organizacija redovite pomoći obiteljima u kampovima, od kojih su neki bili još dalje prema planinama, sve do Mostara. Uspjeli smo stići u ljeto 1994. godine: dobili smo prvi kontakt u Mostaru u koji smo ušli nekoliko tjedana nakon završetka bombardiranja, barikade su još bile na cesti, kontejneri su služili kao barikade. Sjećam se svog prvog kupanja u rijeci, nije bilo tekuće vode pa smo se prali u rijeci: slika mršavosti vrlo slična onoj iz koncentracijskog logora, mladići mršavi poput kostura.

Počeli smo se pitati što se događa i na čijoj bismo strani trebali biti jer tada je, po meni, jedna od najtežih stvari vezano za bosanski sukob bilo razumjeti, ovisno o vašoj poziciji, tko je tu 'dobar', a tko 'loš'. Što se tiče bosanskog naroda u Mostaru, niste mogli ne biti na njihovoj strani jer bilo je jasno tko je napao, tko je hrvatska strana; ali na drugim su mjestima Hrvati bili žrtve, a u nekima i Srbi. Jasno je da je povijest prokazala velike krivce, ali mene je najviše pogodilo koliko je teško u nekim trenucima... ovisno o tome gdje ste se nalazili: 'Što ja to radim?', to mi pada na pamet, posebno kad se sjetim Mostara. Započnemo naše putovanje i prema Sarajevu, u to vrijeme još uvijek donekle opkoljenom gradu, u koji tada, u ljeto 1994. godine, nismo mogli ući jer je još uvijek bio pod opsadom. U izbjegličkom kampu upoznali smo mlade koji su pobjegli iz Sarajeva i tu se javila ideja o mogućnosti prihvata mladih izbjeglica, uključujući dezertere. Sjećam se da je svaki put kad smo se vraćali u Italiju s nama bila i poneka izbjeglica, često mladići koji su stigli u Anconu bez dokumenata ili koji... u svakom slučaju, policija im ne bi dopustila da se iskrcaju i onda bismo organizirali te sjedeće prosvjede gdje bismo zauzeli brod i rekli: 'dok se oni ne iskrcaju, nećemo ni mi', a ako smo imali sreće, s nama bi bio i prijatelj, sponzor, koji je išao s nama na putovanja i s njim je bilo puno lakše izvesti ih na kopno.

Sjećam se, otud je proistekla i potreba da učinimo nešto za neke od njih koja je, u praktičnom smislu, rezultirala prihvatom tri mladića, od kojih je jedan zatim otišao u Milano kod Ilarije, dok su dvojicu u početku prihvatili sestra i njezin suprug, tek su se bili vjenčali, i kod njih su ostali barem godinu i pol, a zatim su se preselili u mali preuređeni stan. Tu je započeo čitav taj dio priče vezano za prihvata, teškoće prihvata, bilo je to za nas dosta teško iskustvo jer se jedan od tih mladića nakon povratka u

Bettina Barbieri

Sarajevo opet počeo drogirati i ispričao nam hrpu laži da dođe do novca, sjećam se da smo se sastali kad smo shvatili što se događa, govoreći jedni drugima: 'Kako smo tako nasjeli? Uvijek smo govorili da ih treba naučiti loviti, a ne davati im novac u ruke.' Čak i tada, gledajući unatrag, zaustavili smo se da razmislimo što je to moglo značiti za jednog dvadesetogodišnjaka da pobjegne iz vlastitog grada, pobjegli su kroz poznati tunel ispod aerodroma. Sjećam se, kad smo se vratili posjetiti ih nekoliko godina kasnije, jedan od njih odveo nas je do mjesta gdje je kao vojnik nekoliko tjedana bio u srpskom zarobljeništvu. Sjećam se kao da je bilo jučer kako se tresao dok je prolazio kroz mjesta koja nam je svejedno želio pokazati. Stvari su stalno mijenjale smjer: dobro i zlo, prijevara i istina nastavile su se miješati i svaki put bi te prisilile da preispitaš razloge za ponašanje koje bi inače opisao kao loše. Mislim da je to bilo najteže objasniti jer nije bilo garancija i možda je jedino što je moglo pomoći bilo uspostaviti odnos s tom osobom. Naposljetku, nije to bio veliki rat, sve je bilo tako zamagljeno, slika u nijansama sive koju je bilo teško razumjeti, možda ponekad nešto, ali općenito su krivac, žrtva i krvnik mijenjali mjesta. Bila je to istinska životna lekcija, također i u smislu ideje što sukob te vrste može biti, a bio je to građanski rat u kojem se obitelji više nisu međusobno poznavale."

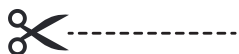
Nicole Corritore

Rođena je u talijansko-hrvatskoj obitelji. Između 1992. i 2000. radi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini na projektima međunarodne suradnje. Suradnica je vanjske redakcije talijanskih radijskih stanica. Piše o ekologiji, međunarodnoj suradnji i ljudskim pravima. Kao profesionalna novinarka bavi se odnosima s medijima; vodi odnose s medijima lokalnih vlasti, nevladinih organizacija, udruga i raznih institucija. Trenutno surađuje s talijanskim istraživačkim centrom Balkanski i kavkaski opservatorij (OBCT).

„Moje volontiranje započelo je kao u naslovu knjige Luce Rastelle, *La guerra in casa* (Rat u kući), jer potječem iz talijansko-jugoslavenske obitelji; otac mi je Talijan, a majka je iz Rijeke, došla je živjeti u Italiju, gdje se kasnije udala za mog oca. Ali od djetinjstva sam praznike uvijek provodila na jednom hrvatskom otoku, gdje je rođena moja baka, u kući koju je izgradio moj pradjed. I tako je moje volontiranje počelo kod kuće, s nekima od tamošnjih prijatelja koji su nas počeli zvati 1991., čim je izbio rat, pokušavajući napustiti Hrvatsku i izbjeći novačenje. Počelo je telefonskim pozivima, za kratke prihvate, jer su u tom razdoblju novačili samo one koji su odslužili vojsku, ali u određenim jedinicama, i koju nisu radili, već studirali. Tako da, ako vas nisu našli doma kad je poziv stigao, nisu vas mogli unovačiti. Tada je, te 1991. godine, počelo to tiho odlaženje i dolaženje, koje je zatim, tijekom godina, u suradnji s nekim grupama i udrugama, dovelo do stvaranja antiratne kampanje u koju je bilo uključeno niz online-grupa iz Hrvatske, Srbije, Bosne i drugih zemalja jugoslavenske federacije. U početku smo pokušavali pomoći, posebno dezerterima i izbjeglicama.

U narednim je godinama Milano, gdje sam rođena i gdje sam živjela trideset godina, postao jedno od glavnih mjesta prihvata, gdje su ljudi čekali da dobiju vize kako bi otišli drugdje, od Njemačke i Australije do Južne Amerike itd. Osim toga, u Italiji je donesen zakon koji je omogućio čak i onima koji su odbili boriti se da dobiju dozvolu boravka iz humanitarnih razloga. Nakon toga sam stupila u kontakt s odborom Pro Bosnia, koji je osnovao bosanski par koji je živio u Italiji četrdeset godina. Tako sam počela, kao i mnogi drugi, prikupljati pomoć ispred supermarketa i pomagati bosanskim izbjeglicama koje su stizale. Govorimo o razdoblju od 1992. nadalje. Moja kuća u Milanu postala je, kao i druge, mjesto tranzita.”

Ozren Žunec

Rođen je 1950. godine. Radni vijek proveo je kao profesor sociologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Specijalizirao se za sociologiju vojske i rata. Na početku rata u Hrvatskoj pridružio se hrvatskoj vojsci. Ranjen je blizu Pokupskog. U vladi Ivica Račana, 2000. godine postao je šef Hrvatske izvještajne službe, ali je dao ostavku nakon samo tri mjeseca. Godine 1993., s kolegama je inicirao peticiju u kojoj su zahtijevali ostavku Franje Tuđmana. Godine 2007. objavio je knjigu "Goli život. Socijalne dimenzije pobune Srba u Hrvatskoj".

„S obzirom na svoju narav sve više i više uključuju civile [u ratove].

S druge strane, i politički položaj oružanih snaga je takav da u ratu sudjeluju i civili. U smislu, građani su pozvani u vojsku i oni onda brane svoju domovinu. To je još jedna stvar koja ne postoji oduvijek. Tako je od Francuske revolucije, kada su prvi put, 1793. godine, građani pozvani da se pridruže vojsci. I onda je to bila vojska građana, francuska vojska. Sada imate tri procesa koji su doveli do toga da su civili sve više i više uključeni u te stvari.

I sad ima taj jedan moment generalno s ratom, koji se vrlo često događa, a to je da rat zapravo predstavlja društveni slom. Slom društvenih vrijednosti, slom zakona, slom svega. Jer radi se o tome da je rat zapravo suprotnost svemu onome što nas religija, na primjer, i moral uče. Da. Uvijek govorim svojim studentimavojnih studija: 'Gledajte, osnovno je pravilo svih religija svijeta, ali zaista svih, ne čini drugome ono što ne želiš da drugi učini tebi.' To vrijedi uvijek osim u ratu. U ratu baš moraš činiti ono što ne želiš da drugi učini tebi. Ne želiš da bombardira tvoj grad pa ćeš zato ti bombardirati njegov. Dakle, rat je verkehrte welt, što bi rekao Hegel – jedan izokrenuti svijet. Sve je drugačije. Tu se slamaju stvari. Nije normalno ubijati ljude. U ratu morate ubijati ljude.

Inače nema rata. Ne možete očekivati da će rat biti kao nogometna utakmica. Mora biti pokolja, mora biti mrtvih, mora biti ljudi bez nogu, koji se grče sa crijevima rasutima po blatu itd. Uvijek su u jarcima mrtva djeca. Nebitno je li to netko htio ili nije, ali uvijek se to dogodi. To naprosto mora biti tako. Rat je užasan. I vrlo često dovede do toga da se društvo raspadne. I onda imate totalnu anomiju, što znači, a to je vaše pitanje: 'Nije li to opasno i za vašu vlastitu državu?' Da, tako krene. A zatim, znate, može doći do toga da se bilo koga uhvati. Imate tu različite stupnjeve. Meni je bilo interesantno gledati te društvene slomove. Nestanak reda u Americi i Japanu. Kada se dogode velike prirodne katastrofe.

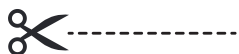
I kad sad nekakav uragan pomete neke dijelove Amerike, dolje na jugu, u Meksičkom zaljevu gdje se to

Ozren Žunec

stalno događa, tamo onda imate raspad sistema. Onda policajci pljačkaju samoposluživanja. Ako ste vidjeli te slike, kad je bila Katrina. Vojska je izašla na ulice, bili su dovde u vodi s puškama i sprječavali totalnu pljačku. A to je društvo koje je naizgled jako dobro organizirano, sve kako treba, i tako dalje. Ali se raspadne kad se suoči s katastrofom, poput uragana. Tu su zatim ti cunamiji u Japanu, gdje nijedan dućan nije opljačkan. I gdje su Japanci uredno stajali ispred. Stajali su ispred dućana i čekali da im ovi podjele već što su trebali. Dakle, imate društva koja su vrlo čvrsta, koja se ne raspadaju tako lako. Imate društva koje se lako raspadaju i u kojima se brzo svi nađu u opasnosti.

[Vezano za *Domovinski rat u Hrvatskoj*] Pa, možemo reći da smo mi negdje u sredini. Ne, nismo najgori. Jer nije se to univerzaliziralo. Nije se baš pljačkalo usred bijela dana, bilo koga na cesti itd. Ipak je to imalo nacionalni predznak. Bilo je relativno važno za odabir žrtve. Tako da tu nije došlo do potpunog sloma. Čak štoviše, Hrvatska je zapravo jako dobro prošla u ratu jer su društvo i sustav funkcionirali. I to relativno dobro, čak i demokratski, što je interesantno. Spomenuli ste ono naše pismo iz 1993. godine, interesantno je da se nikom od nas ništa nije dogodilo. Usred rata, tražili smo od vrhovnog zapovjednika, odnosno predsjednika Republike da odstupi. Nikakvih reakcija nije bilo s Pantovčaka. Mislim, ovih nekakvih da vas zatvore, premlate, ubiju itd. Što se već moglo očekivati. Ali se opet i nije moglo očekivati jer to nije bila narav toga režima. Tako da je on još uvijek demokratski funkcionirao, usprkos ratu. To je zanimljivo. Mislim, pustili su tu oporbu da priča što hoće i gluposti itd. Ali radili su svoje i nisu ih zatvarali.

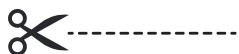
[...] Hrvatska je dobro prošla u ratu. Hrvatska se nije raspala. Hrvatska je sačuvala demokraciju. Koje do tada zapravo nije ni bilo. Tek se tada stvarala. Tada ste učili što je to sabor, što su izbori, kako to funkcionira, tko je tu tko, koje institucije postoje, ustav..."

Dora Novak

Dora je psiholog i realitetna terapeutkinja: kao terapeutkinja, radila je s muškarcima koji su se borili u ratu u bivšoj Jugoslaviji.

„Ne točne statistike, već neke dojmove. Da, nakon povratka došlo je do masovnog napada na zdravlje. Priličan broj ljudi, naročito muškaraca, vratili su se u situaciju gdje više nisu mogli preuzeti svoje uloge onako kako su htjeli. Bilo je mnogo slučajeva raka, moždanih i srčanih udara. [To se događa kada rat prestane; kada prestane taj pritisak na tijelo.] I onda ti procesi počinju. Još se dugo možda nisu osjećali sigurno. Izlječenje traume može početi u trenutku kad se osoba osjeća sigurnom. Ovdje u izbjeglištvu, neki su se možda malo opustili. Ali ponovno preuzimanje uloge domaćina u uništenom kućanstvu bilo je izrazito zahtjevno. A već su se bili opustili u hotelima, postali pomalo depresivni, razboljeli se iz različitih razloga, zapostavili neke odnose i izgubili načine na koje su ranije funkcionirali. [...] Ali izbjeglice iz Bosne - teško. Oni su ovdje bili uglavnom u svom miljeu. S obzirom na uvjete u kojima je živjelo lokalno stanovništvo i socijalno ugroženi građani, nije bilo preporučljivo uopće govoriti i pisati o njihovim potrebama. Svi su bili u prijekoj potrebi [građani Splita]. Bilo je gubitaka, smrti, ljudi su ostajali bez posla, firme su propadale, živjelo se teško i s malo novca. Mogli su zamisliti da bosanskim izbjeglicama stiže humanitarna pomoć, dok njima nitko nije pomagao. Bila je to delikatna situacija, i sve se zakompliciralo. Moja plaća je bila 150 maraka; sjećam se kad smo komentirali našem sindikatu kako je smiješno da moramo izdvojiti trećinu mjesečne plaće da platimo knjige za šest mjeseci za dvoje osnovnoškolaca. To su bili ti omjeri. I oni koji su pružali pomoć trebali su pomoć. Dobro smo razumjeli i osjećali tu razliku. Još uvijek smo išli kući svaki dan, imala sam kontinuitet, nitko mi nije umro, suprug i ja imali smo posao. Djeca su išla u istu školu kao i ranije i tako dalje, ali... Osjećali smo pritisak i zahtjevnost uloga u kojima smo se našli. Pitala sam se što psiholog može učiniti, pretvarati se da se ništa ne događa. Bila sam u timu koji se bavio brakom i obitelji i doživjela sam mnoge stresne situacije. Sjećam se rada s ratnim veteranom koji se razvodio. Sjedio je preko puta mene sa strojnicom na koljenima. Sjedi on preko puta mene i pričamo o tome što će učiniti s djecom i suprugom. Dakle, bilo je napeto. Sve se događalo u tom istom vrtlogu. Iako ste svjesni da je drugačije, ponekad čak i zavidite nekome.“

Husein Salić

Bošnjak, unovačen je kao vrlo mlad. Nakon što je odlučio dezertirati, suočava se velikom opasnošću bježeći preko više granica. Obavljao je različite poslove između Italije i Slovenije, pokušavajući saznati što se događa s ljudima koji su ostali zarobljeni u zoni sukoba. U kampu je upoznao talijansku volonterku koja je pomagala ratnim izbjeglicama, s kojom će se vjenčati i stalno nastaniti u Italiji. Godine 2001. njegovi roditelji također dolaze živjeti u Italiju.

„[...] Godine 1991. završio sam srednju školu i trebao odslužiti vojni rok u Jugoslavenskoj narodnoj armiji, kako je bio običaj... Započeo je oružani sukob i Armija je stala na stranu Srba pa je bilo očito da to nije smjer kojim treba ići, iako su neki prijatelji koji su sa mnom služili vojni rok to učinili jer im je bilo nezamislivo da odbiju, to je bilo zakonom kažnjivo. Ali kako je vrijeme prolazilo, bilo je sve jasnije da bi bilo bolje ne otići na frontu. I tako, kad sam dobio poziv za služenje vojnog roka, nisam otišao, otišao sam u Sloveniju jer sam tamo imao prijatelja [...] a nisam mogao ostati kući jer bi došli po mene.

Nakon toga, moji su roditelji otišli u Hrvatsku, a ja sam 1993. stigao u Italiju, a zatim sam 1994. pokušao posjetiti roditelje u Zagrebu, ali nisam mogao preći granicu jer je u to vrijeme postojao sukob između Bošnjaka i Hrvata i zaustavio sam se u izbjegličkom kampu u kojem su mi bili rođaci, a nije bio daleko, ostao sam nekoliko dana. Bio sam ilegalni migrant u Hrvatskoj i bio sam ilegalni migrant u Sloveniji, jer i tamo su vršili racije: hvatali bi ljude i predavali ih na hrvatskoj ili slovenskoj granici. Budući da se u to vrijeme odvijao sukob između Hrvata i Bošnjaka, ilegalne migrante, koji nisu počinili nikakav zločin osim što nisu imali dozvolu za boravak u Sloveniji, odveli bi na granicu: prelazili ste iz situacije osobe bez dokumenata do situacije osobe koju razmjenjuju kao ratnog zarobljenika.

Između '92. i '93. bio sam dezertir iz Jugoslavenske narodne armije, jedine strukture koju je zakon priznavao. I to nije bilo lako jer se tako nešto ne radi ako nemaš valjane razloge... U smislu da, kada učiniš nešto takvo [...] bilo je jasno da ćeš zbog tog dezerterstva upasti u nevolju jer sada, kad gledaš unatrag, lako je razmišljati o ratu jer znamo što se dogodilo, ali u početku nitko, uključujući njih, nitko nije vjerovao da će biti rata. Dakle, ako rat nije opcija, onda nije lako biti dezertir iz Armije, ali to je bila odluka koju sam trebao donijeti. Tata mi je rekao: 'Pazi što radiš jer dobro znaš kako to završava.' To jest, završava loše, zar ne? Ali sukob je počeo, prvo u Sloveniji, a zatim u Hrvatskoj, i bilo je dovoljno pogledati malo dalje ispred i pokušati razumjeti. Ukratko, bilo je očito kako se vojska ponašala prema srpskom i hrvatskom stanovništvu, a tako će se vjerojatno dogoditi i kasnije u Bosni.

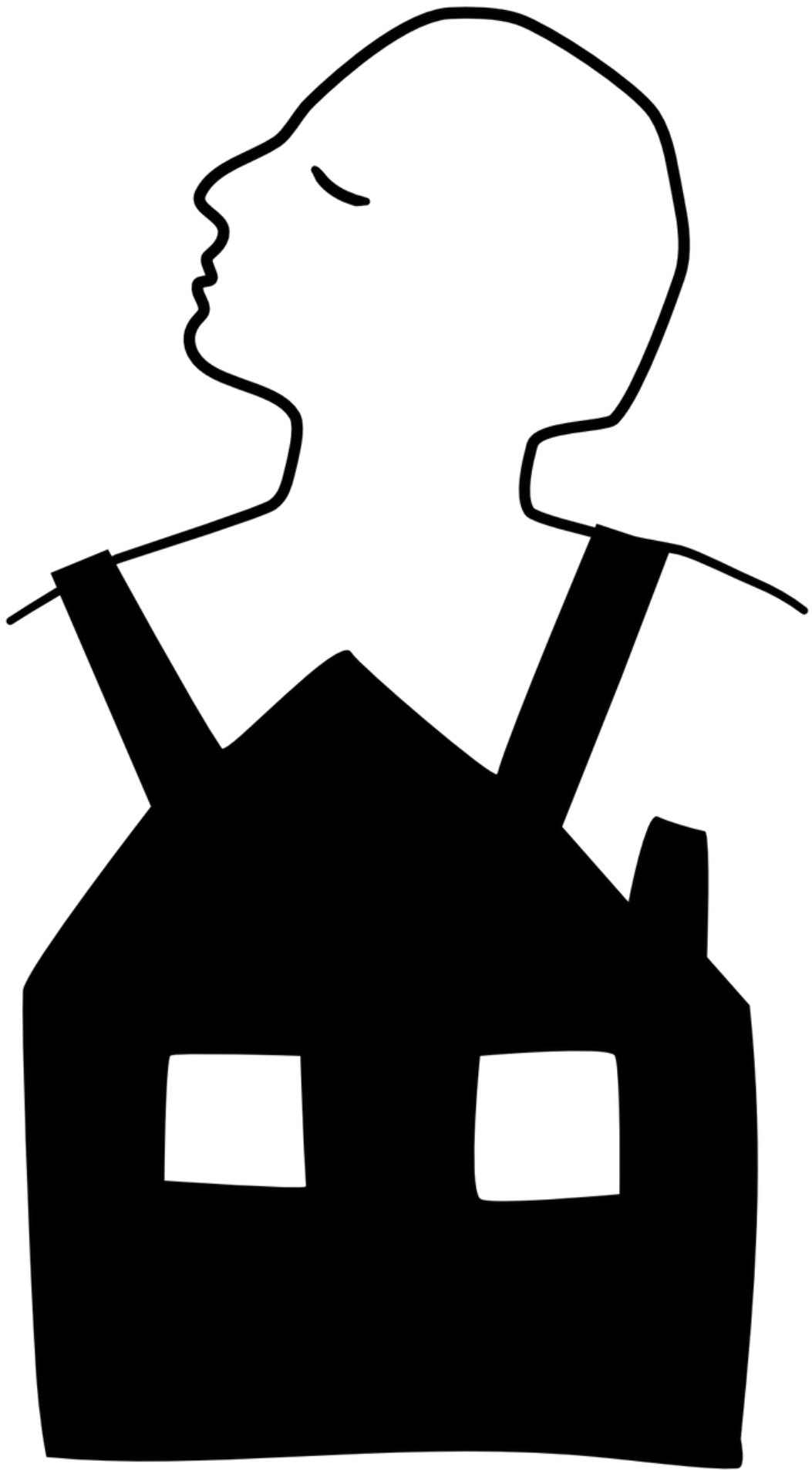
Husein Salić

impossible what happens, being a deserter from the People's Army was not an entirely easy thing, but it was a decision to be made. He, my dad, told me: be careful what you do because you know well how it ends. That is, you end up badly, right? but oh well, the conflict had started, initially in Slovenia than in Croatia and it was enough to look a little, that is, a little more distance, try to understand. In short, it was understandable how the army behaved towards the Serb and Croat populations and then probably how it would also happen in Bosnia later.

Prije sam bio dezertir iz bivše Jugoslavije jer sam bio građanin bivše Jugoslavije! Prepoznavao sam se u tim vrijednostima: parola bivše Jugoslavije bila je 'Bratstvo i jedinstvo'; odrastao sam s tim riječima i recimo da mi je u redu zajedništvo unutar zemlje u kojoj stanovništvo, etničke grupe ili bilo što drugo kao građani te države ne pripadaju nekoj grupi ili bilo čemu drugome ili religiji.

Na početku sukoba, strane su se podijelile po etničkoj i vjerskoj osnovi, a to je bilo u suprotnosti s mojim načinom gledanja na stvari. Moja grupa sada su trebali biti bošnjački muslimani, osim što ja nisam... u mojoj viziji svijeta stvari nisu bile tako posložene. Dakle, moji nisu bili moji, starih više nije bilo, alternativa je bila još gora, i tako sam drugi put dezertirao, ovaj put sam dezertirao od Bošnjaka, jer Bošnjaci...

U sukobu, čovjek brani državu kao patriot, ako uopće postoji država koju treba braniti, što se onda u biti brani? U suštini, brani se život, dom i obitelj, ali u to je vrijeme naša kuća već bila pala u ruke neprijatelja i više nije bilo potrebe braniti kuću jer nije bilo ni moguće. Osim toga, u mjestu tada nije bilo ni borbene jedinice, regularne vojske... Uglavnom na početku, postojale su lokalne bande koje su imale sredstva za kupnju oružja pa bi oformili operativnu jedinicu, bili su gospodari... Često su to bili kriminalci, na početku sukoba, koji bi preuzeli stvar u svoje ruke i vodili glavnu riječ."

Krajolik sjećanja

Cilj:

Razmisliti o konceptu doma, stvaranju doma, elementima koji čine neko mjesto domom i njihovim sličnostima i razlikama

Trajanje:

90 minuta

Ciljana grupa/e:

Srednjoškolci, prethodno znanje nije potrebno

Format:

In situ

Ključne riječi (teme):

Dom; selidba; pripadanje; skućivanje

Potrebni materijali:

- Izvaci iz razgovora
- prazni papiri
- olovke i flomasteri

Krajolik sjećanja

Opis radionice:

- Uvod (15 min)

Moderator dijeli sudionike u manje grupe od 3 do 4 osobe. Svaka grupa dobiva izvatke iz razgovora.

Nakon čitanja, sudionici u manjim grupama razgovaraju o sljedećim pitanjima:

- Koja su mjesta kazivači spomenuli kada su razmišljali o domu?
- Koji su im elementi povezani s tim mjestima važni?
- Možete li povezati sljedeće ideje s razgovorima:

DJETINJSTVO - ZAJEDNICA - OBITELJ - NOSTALGIJA - PRIPADANJE - IDENTITET

- Radionica (60 minuta)

Grupe se spajaju i moderator preporuča sudionicima da imaju razgovore iz uvodne aktivnosti na umu tijekom rada na sljedećem zadatku.

Pojedinačno, sudionici su pozvani da:

1) Razmisle o mjestu koje im je važno i koje smatraju „domom“. To mjesto može biti prostorija u njihovoj kući, javno mjesto, poput parka, vrta ili sl. ili druga mjesta koja smatraju domom, na primjer trgovina, kafić, vjersko mjesto, društveni dom... To može biti i mentalno ili zamišljeno mjesto.

Razmislite:

- Koji su vam elementi tog mjesta važni?
- Koje osjećaje i senzacije povezujete s tim mjestima?
- Možete li povezati sljedeće ideje s mjestom koje ste odabrali:

DJETINJSTVO - ZAJEDNICA - OBITELJ - NOSTALGIJA - PRIPADANJE - IDENTITET

2) Nacrtajte to mjesto kao kartu na komadu papira.

3) Na stražnjoj strani papira napišite:

- naziv pjesme koja vas podsjeća na to mjesto;
- miris koji vas vraća na to mjesto;
- detalj koji bi mogao oživjeti to mjesto za nekoga tko nikada nije bio tamo

4) Podijelite se u parove i razmijenite kartu sa svojim partnerom.

5) Imate 10 minuta za individualnu refleksiju:

- pogledajte kartu, prepoznajete li prikazano mjesto?
- ako je moguće, poslušajte pjesmu sa slušalicama na ušima.

6) Imate 20 minuta za raspravu u paru. Pitanja za partnera:

- Koje si mjesto odabrao?
- Zašto ti je to mjesto važno?
- Koja te sjećanja vežu za to mjesto?

- **Refleksija (15 minuta)**

Spojite se opet u jednu grupu i zajedno raspravite sljedeća pitanja:

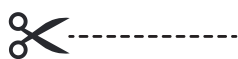

- Je li vas odabir mjesta vašeg partnera iznenadio? Zašto/zašto ne?
- Koje su sličnosti, a koje razlike između mjesta koje ste odabrali kao dom i mjesta koje je odabrao vaš partner?
- Što po vašem mišljenju mjesto čini domom?

Krajolik sjećanja

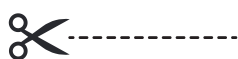

PRILOG:

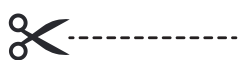
Simonida

Moje omiljeno mjesto u kući moje bake i djeda bila je kuhinja jer smo se tamo sastajali i provodili vrijeme zajedno. Kad smo se 1991. godine preselili u Italiju... kuća u koju smo došli podsjećala me na moju kuću (u Srbiji) jer je imala dvorište koje smo dijelili sa susjedima. Vrlo često smo se sastajali u tom dvorištu, razmjenjivali sitnice i razgovarali o tome kakav nam je bio dan.

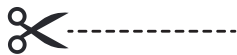
Valentina

Kad bih danas trebala povezati neko mjesto s konceptom doma, zvuči ludo, ali odabrala bih rijeku, rijeku Drinu. Ja sam kći rijeke Drine. Rijeka je početna i krajnja točka, ali i mjesto zatvaranja. Kad razmišljam o podjeli između dva svijeta, razmišljam o rijeci.

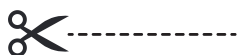
Petra

Kad razmišljam o stanu u Sarajevu u kojem sam živjela tijekom svojih dvadesetih, prvo pomislim na knjige. I na stari obiteljski stol koji je pripadao mojoj prabaki. I na mirise. Miris lipe ispod prozora. Lipa je oštećena tijekom rata i zatim su je posjekli.

Irena

Mjesto koje me podsjeća na dom je park Tašmajden. I, kad sam već bila malo starija, autobus, jer sam u Beogradu koristila autobus za kretanje gradom.

Mario

Ono što me podsjeća na dom, na rano djetinjstvo, naša je mala soba. Imala je pogled na planine i kad bismo se rano ujutro probudili, u jesen i zimu kad je bilo hladno, bio je to najbolji osjećaj, biti u toplini sobe i gledati sunce kako izlazi.

Muzejski kustosi: osobni predmeti

Cilj:

Razmisliti o konceptu doma polazeći od osobnih predmeta; bolje razumjeti važnost biografija i osobnih priča za razumijevanje kompleksnih povijesnih događanja

Trajanje:

90 minuta

Ciljana skupina/e:

Srednjoškolci, prethodno znanje nije potrebno. U radu s mlađim učenicima, zadržite se duže na uvodnom dijelu (str. 15)

Format:

In situ

Ključne riječi (teme):

Osobne priče; predmeti; ratovi u bivšoj Jugoslaviji; dom i pripadnost

Potrebni materijali:

- Papiri i olovke
- izvaci iz razgovora i fotografije povezanih predmeta

Opis radionice:

- Uvod (15 minuta)

Moderator radionice predstavlja Muzej ratnog djetinjstva, koji se nalazi u Sarajevu u Bosni i Hercegovini ([War Childhood Museum](#)).

Muzej ratnog djetinjstva posjeduje opsežnu zbirku osobnih stvari, dokumenata, fotografija, pisama i drugih memorabilija o ratnim iskustvima, kao i arhiv audio-vizualnih svjedočanstava osoba čije je djetinjstvo obilježeno oružanim sukobima. Muzej ratnog djetinjstva osigurava platformu za suočavanje s prošlošću na osobnoj razini. Samo je kroz dijeljenje i razmjenu proživljenih iskustava moguće steći bolje razumijevanje alternativnih narativa te doći do značajnijih društvenih promjena i održivog pomirenja.

Muzej ratnog djetinjstva omogućuje da se čuje i dokumentira svaki glas, bez obzira na nacionalnu, etničku, vjersku, kulturalnu, rasnu, rodnu i geografsku pripadnost, životna iskustva, uvjerenja i svjetonazore. Svaka osoba čije je djetinjstvo bilo ili je još uvijek obilježeno ratom, a želi darovati svoje memorabilije i podijeliti svoju priču, može sudjelovati u projektu.

(izvor: [Research methodology - War Childhood Museum](#))

Zajedno s grupom, moderator istražuje predmete i osobne priče dostupne na mrežnoj stranici muzeja, na poveznici: [A Glimpse Of Our Collection - War Childhood Museum](#)

Muzejski kustosi

- Radionica (60 minuta)

Moderator dijeli sudionike u grupe od 3 do 4 osobe.

Svaka grupa dobiva sliku predmeta i izvatke iz razgovora u kojima intervjuirane osobe opisuju svoju povezanost s predmetom, važnost koju taj predmet ima za njih, vezu s ratom devedesetih godina dvadesetog stoljeća u bivšoj Jugoslaviji te s konceptom doma i pripadnosti (Prilog).

Razgovori s osobama iz bivše Jugoslavije, uključujući ekonomske migrante, drugu generaciju migranata, izbjeglice i ljude koji su se preselili zbog ratova u bivšoj Jugoslaviji, vođeni su u okviru projekta „MojDom“.

Na osnovu izvadaka iz razgovora, svaka grupa treba napisati kratak tekst, sličan tekstovima koje su pročitali na mrežnoj stranici Muzeja ratnog djetinjstva. Tekst bi trebao imati oko 900 znakova (otprilike četiri paragrafa) i biti napisan u prvom licu, poput primjera iz Muzeja.

Moderator predlaže grupama da razmisle o sljedećem:

- ?
- Koje će informacije o predmetu uključiti u tekst?
- Zašto je taj predmet važan?
- Kakva je veza između predmeta i koncepta „doma“?

Nakon što završe s radom, grupe postavljaju slike svojih predmeta i pripadajuće tekstove u radni prostor. Kada je izložba postavljena, svaka grupa predstavlja svoj predmet i priču drugima.

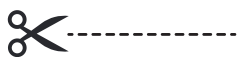
- Refleksija (15 minuta)

Nakon što su sve grupe predstavile svoje predmete, moderator započinje raspravu:

- ?
- Mislite li da su predmeti dobar poticaj za razgovor o ovim teškim temama (rat, raseljenost, pripadnost, identitet...)? Zašto/zašto ne?
- Što bi još moglo poslužiti kao poticaj za pričanje osobnih priča?

PRILOG:

Grupa 1

Iva

Iva je iz Zadra u Hrvatskoj. Rođena je 1984. godine.

Iva nije imala ni sedam godina kad je počeo rat. U ljeto 1991. godine izbjegla je u Njemačku zajedno s mamom i dvije sestre. Godinu dana živjeli su u Njemačkoj, svi osim oca koji je ostao u Hrvatskoj zbog posla.

Nakon povratka u Zadar, 1992. i 1993. godine, Iva je provela ljeto s talijanskim volonterima koji su došli pomoći djeci iz obitelji pogođenih ratom. Donijeli su im školske potrepštine, vodili ih na plažu, organizirali im radionice i igraonice, posjećivali ih u njihovim domovima.

Zbog rata je polovica njezine kuće bila uništena i bili su u lošoj financijskoj situaciji: samo je otac imao posao, u kući je bilo četvero djece, životinje za rad na polju, voće i povrće sami su uzgajali... Mama je puno kuhala ne bi li im pomogla da zaborave na rat. Kuhala je puno i za volontere: tako im je iskazivala svoju zahvalnost jer su „stavili vlastite živote po strani kako bi provodili vrijeme s nama“. Godine 1993., volonteri su u sklopu jednog programa vodili djecu u Italiju tijekom ljeta. Iva im se pridružila 1994., tada je imala 10 godina. Imali su pratnju od Zadra do Ancone, putovanje trajektom trajalo je cijelu noć. Obitelji domaćini čekali su ih u Anconi.

Kada je krenula u Italiju, nije ponijela ništa sa sobom. Međutim, kad je stigla, Sara (njezina šesnaestogodišnja sestra-domaćin) dala joj je plišanog psića da je utješi, kojeg Iva ima do danas. Ta igračka bila je jedna od stvari koje je ponijela sa sobom kada je išla na fakultet. Danas u šali kaže kako ni vlastitoj djeci ne dozvoljava da se igraju s tim psom jer je vrlo zaštitnički nastrojena prema tim uspomenama. Nakon povratka iz Italije, još je nekoliko godina ostala u kontaktu sa svojim domaćinima putem pisama, dok Sara nije otišla na fakultet, nakon čega su postepeno izgubili kontakt.

Iva danas živi u Zagrebu sa suprugom i troje djece. Nedavno je napisala knjigu za djecu; priču o potresu, posebno o suočavanju sa stresom uzrokovanim potresom koji je pogodio Hrvatsku 2020. Poruka je pomoći djeci da se osjećaju sigurno u vlastitoj kući. Ivino iskustvo nestabilnog osjećaja doma odigralo je važnu ulogu prilikom pisanja te priče.

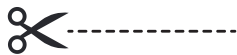
Muzejski kustosi

Grupa 1 / Iva

fotografija: Codici

Grupa 2

Biljana

Biljana je rođena u Jagodini u Srbiji 17. studenog 1984. godine.

Živjela je u Jagodini do svoje 18 godine, tamo je završila osnovnu i srednju školu, a zatim je upisala studij srpskog jezika i književnosti u Beogradu. Postala je novinarka.

Život u Beogradu postao je vrlo težak. Kada su bombardiranja postala neizdrživa, vratila se kući roditeljima u Jagodinu i zaposlila se na lokalnoj radijskoj postaji kao urednica dnevnog programa. Zbog ratnih uvjeta, Biljana je malo zarađivala pa je počela razmišljati o napuštanju rodnog grada. Upisala je magisterij na Institutu za humanističke studije u Ljubljani, smjer Antropologija svakodnevnog života i medijski studiji te je primljena uz stipendiju. Zahvaljujući stipendiji, 2002. godine preselila se u Ljubljanu.

Kada razmišlja o svom domu u Jagodini, Biljana ga povezuje s glazbom, hranom i obiteljskom kuhinjom. Što se tiče predmeta, najvažniji su joj oni koje su joj darovali obitelj i bliske osobe. Na primjer, tepih koji joj je poklonila majka kao talisman kad je odlazila, da joj donese sreću i dobro raspoloženje u novom domu. Taj „čarobni tepih“ njezinoj je majci darovala baka na dan njezina vjenčanja. Biljana je stavila tepih tamo gdje joj je u tom trenutku najviše trebala sreća, na poslu, da joj donese nove projekte i zaradu.

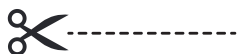
Na pitanje što joj znači dom i gdje je bila najsretnija i osjećala se najviše „kod kuće“, Biljana odgovara kako je to teško reći. Kaže da je važno osjetiti se prihvaćeno, da nisi poput nekakvog „izvanzemaljca“ ili „stranca“, već dio zajednice. Važno je biti blizu ljudi koje voliš, raditi ono što te čini sretnim, biti slobodan i moći slobodno misliti i djelovati. I da te tvoje porijeklo ili druge zadanosti ne sputavaju. Biljana danas ne zna reći gdje je njezin dom. Svaki put kad se vrati u Jagodinu, vidi da to nije isto mjesto koje pamti, a isto vrijedi i za Beograd. A kad se vrati u Ljubljanu, postoje stvari koje je muče jer je još uvijek strankinja, čak i nakon dvadeset godina. Kaže da se imigranti uvijek osjećaju kao autsajderi. „Što je dom?“, teško je pitanje.

Muzejski kustosi

Grupa 2 / Biljana

fotografija: Peace Institute

Grupa 3

Ognjen

Ognjen je rođen 23. travnja 1976. godine u Sarajevu. Na pitanje zašto se odselio iz Sarajeva, Ognjen kaže kako je to duga priča. Njegov otac nije bio dovoljno odgovoran da bi skrbio za obitelj. Zbog toga su se njegovi roditelji puno svađali i na kraju su se rastali. Ognjen je otišao s majkom u Njemačku jer je ondje dobila posao. To je bilo nekoliko mjeseci prije izbijanja rata u Sarajevu, 1992. godine. Ognjenu je u to vrijeme bilo 15 godina.

Nakon devet mjeseci, Ognjen i njegov brat vratili su se u Srbiju, u Užice (očev rodni grad) jer je brat želio studirati. Na kraju su se preselili u Novi Sad gdje je Ognjen završio srednju školu i upisao studij povijesti na tamošnjem fakultetu.

Na pitanje zašto se preselio u Sloveniju, Ognjen je odgovorio da je to bilo povezano s njegovom ljubavnom situacijom. Njegov se brat 2008. oženio u Ljubljani i Ognjen je na vjenčanju upoznao djevojku s kojom se zatim neko vrijeme dopisivao. Zbog nje se kasnije odlučio preseliti u Ljubljanu. Kaže da mu je teško reći gdje mu je dom. Ima lijepe uspomene na djetinjstvo u Sarajevu. Sarajevo je dio njega i taj bosanski dio identiteta apsolutno živi u njemu. On je i Bosanac i Srbin. Njegovim roditeljima nacionalni identitet nije bio jako važan i na tome im je zahvalan. Tim više je izbijanje rata za njega bio šok.

Danas se najviše osjeća kod kuće u Novom Sadu jer je tamo proveo svoje dvadesete i tridesete godine, i tamo je najviše izlazio i družio se. Kaže: „Sarajevo doživljavam kao grad, a ne kao povezanost s ljudima. Volim tamošnje ljude, ali ne poznajem ih. Za Novi Sad me, međutim, vežu uspomene za ljude s kojima sam bio povezan.“

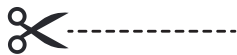
Na pitanje koji ga predmet najviše podsjeća na dom, Ognjen pokazuje šahovski set. Šah je najizravnija veza s djedovim domom u Sarajevu. Na tom je setu djed naučio Ognjena igrati šah. Izradio ga je ručno jedan Slovenac koji ga je poklonio njegovom djedu. Taj je čovjek bio stolar kojem je djed napravio uslugu, a ovaj mu je zauzvat ponudio da mu od drva izradi što god želi (kuhinju, krevet...). Djed je zatražio šahovski set. Djed je ponio taj šah sa sobom kad je bježao iz ratnog Sarajeva. Uspio ga je donijeti u Novi Sad, a zatim je šah s Ognjenom otputovao natrag u Sloveniju i tako je napravio puni krug. Ognjen bi volio pronaći obitelj Slovenca koji ga je izradio kako bi im ispričao tu priču.

Muzejski kustosi

Grupa 3 / Ognjen

fotografija: Peace Institute

Grupa 4

Igor

Igor je rođen 14. siječnja 1978. godine u Sarajevu. Igorov otac bio je katolik talijanskog porijekla, a majka pravoslavna Srпкиnja.

Sjeća se kako su nakon početka sukoba u Bosni i Hercegovini mnogo vremena provodili u podrumima koji su im služili kao skloništa. Nakon godinu i pol dana uspjeli su napustiti grad. Izlazak iz grada bio je težak i opasan. Trebali su proći preko teritorija pod kontrolom srpskih i hrvatskih vojnih snaga. Na kraju je pobjegao teti koja je živjela u Sloveniji.

Ostao je u Ljubljani četiri godine. Nakon Ljubljane, preselio se u Toronto u Kanadi gdje je proveo ukupno dvadeset godina. Živio je u Chicagu, na Kubi i Novom Zelandu, u Francuskoj i Australiji. Naposljetku se vratio u Ljubljanu, a zatim se odselio u Rijeku u Hrvatskoj.

Nakon dvadeset godina, tri kontinenta i sto gradova kaže da, iako se nigdje ne osjeća loše, u duši osjeća da je iz Sarajeva. Kada posjećuje Sarajevo, u srcu osjeća da posjećuje dom jer je ondje pokopan njegov otac, ondje su mu obitelj i njihove obitelji, ondje je odrastao. Sarajevo je poseban grad i osjećaj koji ima tamo nema nigdje drugdje.

Ali kad bi se preselio u Sarajevo, kaže, ne bi se osjećao kao kod kuće: „Otišao bih u neko fiktivno mjesto koje u ovom trenutku ne postoji.“ Sarajevo je bilo pod opsadom četiri godine, a nakon rata sve se promijenilo. Život kakav je ondje bio kada je bio mlad i tamo živio, više ne postoji. Taj je dom nestao i više ne odgovara definiciji doma, iako i on i drugi stanovnici Sarajeva odbijaju to prihvatiti.

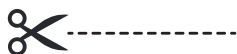
Predmet koji ga najviše posjeća na Sarajevo je Vučko. Vučko je bio junak stripa autora Nedeljka Dragića, objavljivanaog u nekoliko dnevnih i tjednih jugoslavenskih novina, i postao je maskota Zimskih olimpijskih igara koje su se održale u Sarajevu 1984. godine. Sjeća se: „Bio sam dijete u vrijeme Olimpijskih igara u Sarajevu, a u stanu smo imali bijelo-smeđeg plišanog Vučka. Stajao je na televiziji ili na komodi pored televizije.“

Muzejski kustosi

Grupa 4 / Igor

Izvor: [File: Sarajevo Safeta-Hadzica 2011-11-11 \(2\).jpg - Wikimedia Commons](#) (Ulica Safeta Hadžića u Sarajevu, 11. studenog 2011., autor: [Milan Suvajac](#)).

Grupa 5

Mara

Mara je rođena u Puli 1974. godine.

Pula je najveći grad u Istri. Mara smatra da su ljudi tamo ljubazni, otvoreni i tolerantni, te mnogo tolerantniji i više prijateljski raspoloženi od ljudi u drugim dijelovima Hrvatske. U Puli postoji dosta građanskih inicijativa, postojala je punk kultura, a alternativna scena bila je vrlo živa. Bilo je mnogo glazbenih supkultura.

Što se tiče ratnog razdoblja, budući da je Pula bila prilično udaljena od područja najviše pogođenih sukobom, nisu izravno doživjeli rat. Ipak, doživjeli su ga putem medija i izbjeglica koje su iz zona sukoba bježale u Pulu.

Mara kaže da je rat utjecao na cijelu generaciju, ne samo na nju. Identitet se gradi upravo u tinejdžerskim godinama, a tada su bili samo tinejdžeri i sve u što su ranije vjerovali bilo je uništeno tijekom rata.

Doživjeli su nasilje i raspad sustava na indirektan način. Također, nije znala što je Hrvat, a što Srbin, nije znala što je nacionalizam. Mislila je da je Hrvatica jer je rođena u Puli dok nije otišla po novu osobnu iskaznicu. Tamo je otkrila da je zapravo srpske nacionalnosti. Ako je htjela zadržati hrvatsko državljanstvo, trebala se odreći srpske nacionalnosti.

Ono što se događalo bilo joj je potpuno suludo. Imala je problema s definiranjem sebe same jer se nije osjećala ni kao Srпкиnja ni kao Hrvatica, već kao Jugoslavenka. Identificirala se s gradom Pulom i globalno, s cijelim svijetom.

Godine 1995. otišla je u Ljubljano studirati povijest umjetnosti, a nakon studija radila je kao kustosica i producentica.

Mara kaže da je na dom podsjeća glazba sastava KUD Idijoti. Kaže da se grad Pula identificirao s KUD Idijotima jer su bili sastav „izvan sistema“. Mogli ste ih čuti samo u manjim klubovima, njihova glazba je bila zabranjena na radiju jer su odbacili nacionalizam i nacionalistički projekt Hrvatske, pjevajući antinacionalističke i antifašističke pjesme. Te su pjesme mnogima pomogle u suočavanju s vlastitom krizom identiteta i vrijednosti, povezanom s promjenama koje je donio rat.

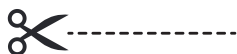
Muzejski kustosi

Grupa 5 / Mara

Izvor: [File:KUD Idijoti in Belgrade.jpg - Wikimedia Commons](#) (Hrvatski punk bend KUD Idijoti u Beogradu, 20. veljače 2009.; izvorno objavljeno na [Flickr](#)u kao [KUD Idijoti in Belgrade](#), autor: [Viktor Markovic](#)).

Grupa 6

Husein

Husein je porijeklom iz Bosne i Hercegovine. Te 1991. godine upravo je bio završio srednju školu, kada je dobio poziv za služenje vojnog roka u Jugoslavenskoj narodnoj armiji. Međutim, kako je te iste godine počeo rat u Hrvatskoj, odlučio je ne odazvati se pozivu i napustiti zemlju.

Prvo je otišao u Sloveniju, na farmu na kojoj je radio svako ljeto dok je bio mlađi. Od siječnja 1992., živio je između Slovenije i Hrvatske. Pridružili su mu se i roditelji.

Kada je 1992. godine počeo rat u Bosni i Hercegovini, trebao je stati na stranu bošnjačkih muslimana, ali nije se prepoznao u tom nacionalnom identitetu. Tako je postao dezertjer i iz nove, bosanske vojske.

Od 1991. do 1993. godine, Husein je bio dezertjer, što je bilo vrlo opasno i riskantno. Budući da je u njegovim dokumentima stajalo da je građanin Jugoslavije te je kao takav bio dezertjer, morao je živjeti bez dokumenata i u Hrvatskoj i u Sloveniji, gdje je riskirao da bude uhićen i predan hrvatskim vlastima. Na kraju je odlučio otići u Italiju, u Toskanu, gdje je imao daljnje rođake koji su mu pomogli. Ilegalno je prešao talijansku granicu, uz pomoć sumještana koji je živio blizu Trsta. On mu je osigurao prijevoz i pomoć u prelasku.

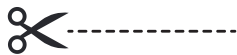
Husein je odlučio da se neće pridružiti vojsci jer se identificirao sa sloganom bivše Jugoslavije – „Bratstvo i jedinstvo“; još je vjerovao u njega i smatrao je da je to najbolji princip za organiziranje državne i nacionalne zajednice. Na početku sukoba, strane su se podijelile po etničkoj i vjerskoj liniji, što je bilo u suprotnosti s njegovim načelima, ali vidio je kako njegovi „vlastiti“ – Jugoslaveni – nestaju.

Kada sada, kao odrasla osoba, razmišlja o pozitivnoj, sretnoj prošlosti, vraća se u djetinjstvo, koje povezuje s vremenom kada je sve bilo u redu. Možda je bio „indoktriniran“, ali on još uvijek smatra takvu organizaciju države i društva – radničko samoupravljanje u tvornicama, bratstvo, jedinstvo, društvenu jednakost itd. – pozitivnim modelom, idealom, bez društvenih klasa i eksploatacije. Možda su svi bili siromašni, ali sve osnovne usluge bile su dostupne, a višak vrijednosti od tvorničke proizvodnje ulagao se u stanogradnju, univerzalnu zdravstvenu skrb itd. Naravno, možda se tu radi o dubokoj idealizaciji, ali slika koju pamti pozitivna je i sretna.

UPOZNAJ SVOJA PRAVA!
ako zbog moralnih ili vjerskih uvjerenja ne želiš
služiti u vojsci i nositi oružje, Ustav ti daje pravo na
PRIGOVOR SAVJESTI
pri prvom upisu u vojnu evidenciju službenici te
moraju obavijestiti o pravu na prigovor savjesti
ako želite upoznati svoja prava i saznati kako da ih
primijenite, obratite se
**CENTRU ZA MIR, NENASILJE I LJUDSKA PRAVA
ZAGREB**
Antiratne kampanje Hrvatske, telefon (041) 422-495
svaki četvrtak između 17 i 19 sati
DAJMO ŠANSU MIRU

Izvor: ARKZIN II_4 ([arkzin_II_04.pdf\(monoskop.org\)](#))

Grupa 7

Rašid

Rašid Nikolić rođen je u Banja Luci u Bosni 1989. godine. Njegova majka je muslimanska Romkinja iz Bosne, pripadnica romske kaste Xoraxane, a otac mu je Srbin, pravoslavni kršćanin, također Rom. Rašidu je njegovo porijeklo vrlo važno i bavi se romskom umjetnošću i aktivizmom. Nakon što mu je otac dezertirao iz vojske i emigrirao u Njemačku, obitelj se opet našla na okupu zahvaljujući programu spajanja obitelji te su se 1993. godine preselili u Italiju. U početku su živjeli u romskom nomadskom kampu, gdje je Rašid proveo djetinjstvo.

Kao dio romske zajednice, odrastao je s proširenom slikom obitelji. Razvio je strast za lutkarstvom, što će postati dio njegovog umjetničkog puta u Torinu. Rašid koristi svoje lutke kako bi ispričao priču o Romima i njihovoj ulozi u društvu. Opisuje surovu stvarnost nomadskih kampova u Italiji, koji su legalizirani, ali bez osnovnih usluga, i promišlja osjećaj pripadanja i jedinstva koji je tamo iskusio. Naposljetku je stan u Torinu postao način da njegova obitelj ponovno stekne dom nakon godina teškoća i nesigurnosti.

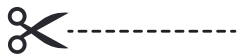
Predstavljeni predmet je fotografija koju Rašid uvijek nosi sa sobom. Snimljena je 1999. godine, kada mu je bilo 10 godina. Autor je njegov ujak, brat njegove majke, koji je snimio spontanu fotografiju svoje sestre i njezina supruga kako se smiješe dok gledaju Rašida i njegovu sestru dok se igraju u parku. Ta fotografija predstavlja „zatišje nakon oluje“, iako su u to vrijeme Rašid i njegova obitelj živjeli u stanu u vrlo problematičnom dijelu Torina, nakon što su proživjeli ratove, razdvajanje, bijeg i boravak u tranzitnim kampovima.

Muzejski kustosi

Grupa 7 / Rasid

fotografija: Marco Carmignan

Grupa 8

Simonida

Simonida Petrović rođena je 1968. godine u Požarevcu u Srbiji. Ranih devedesetih godina dvadesetog stoljeća preselila sa sa suprugom u sjevernu Italiju. Njihov je sin tada imao samo nekoliko mjeseci.

Kada je otišla, odlučila je ponijeti sa sobom kasete s omiljenom glazbom, koje se joj pomogle kada joj je bilo teško, posebno tijekom rata. Iako je u Italiji bila sigurna, bila je zabrinuta za svoju obitelj, prijatelje i svoj grad u Srbiji.

Glazba na kasetama pomagala joj je da se opusti i prisjeti svog mladenačkog života i svojih voljenih. Tijekom tih godina, glazba je pomagala i njezinom djetetu, koje je odrastalo u Italiji, da nauči materinji jezik svojih roditelja.

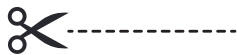
Nakon rata, Italija ju je prihvatila i dobila je talijansko državljanstvo. U dobi od 30 godina krštena je, te je pronašla odgovore i utjehu u vjeri. Dobila je pravoslavnu ikonu svete Petke, zaštitnice žena i siromašnih, koju sada drži pored ulaznih vrata. Svaka srpska obitelj ima svog sveca zaštitnika i slavi slavu s voštanim svijećama i kruhom.

Muzejski kustosi

Grupa 8 / Simonida

fotografija: Marco Carmignan

Grupa 9

Nermin

Nermin Fazlagić rođen je 1988. godine u Sarajevu u Bosni. Priča je to o djetetu – ratnoj izbjeglici, a njegove prve uspomene vezane su za ujakovu kuću u Hrvatskoj, kamo su pobjegli iz Sarajeva. Ne sjeća se rata, ali svijest o prisutnosti sukoba vidljiva je u njegovim crtežima iz djetinjstva.

Odrastajući u Italiji, zaboravio je bosanski jezik do povratka u Bosnu 1999. godine s majkom i bratom, kada je osjetio razliku između svog života i života vršnjaka koji su preživjeli rat. Nakon povratka u Italiju, osvijestio je svoj bosanski i muslimanski identitet, a kada je odrastao, trebao se odlučiti između integracije i utapanja u gomili ili prihvatanja svoje različitosti.

Odlučio je da se neće skrivati te se posvetio svojoj kulturi i vjeri. Sudjelovao je u osnivanju kulturnih organizacija poput džemata i uključio se u rad Islamske zajednice Bošnjaka u Italiji, radeći na očuvanju kulturnog i vjerskog identiteta za buduće generacije. U Bosni se osjeća kao Talijan, a u Italiji kao Bošnjak – svjestan izbor u kojem se ogleda njegova sudbina i široko shvaćanje pojma „dom”: to nije mjesto, već ono što osjećaš i jesi.

Iz tog razloga, kada pomisli na „dom”, prvi predmet koji mu pada na pamet je tipična bosanska šalica kave. Prisjeća se bosanskog običaja ispijanja kave i sporog razgovora dok se čeka da kava bude spremna.

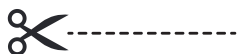
Muzejski kustosi

Grupa 9 / Nermin

fotografija: Marco Carmignan

Grupa 10

Vedrana

Vedrana Škočić, rođena 1963. godine, Hrvatica je srpskog porijekla, udana za Bošnjaka. Proživjela je sukob u Jugoslaviji 1991. godine. Otišla je na kratki odmor u Španjolsku s dečkom. Dok je bila na putu, izbio je rat u Sloveniji i nije se mogla vratiti u Hrvatsku. S majkom je potražila utočište u Švicarskoj. Zbog propasti turizma, izgubila je posao pa su se ona i dečko preselili u Vedraninu kuću na hrvatskoj obali. Međutim, grad Šibenik bio je pod vojnom opsadom. Otišli su u Bosnu, ali niti tamo nije bilo posla. Ugostili su ih prijatelji u Zagrebu, ali tada su počela bombardiranja. Otišli su u Valpolicellu u Italiji, gdje su brali grožđe i učili talijanski. Živjeli su u nesigurnim uvjetima dok nisu pronašli smještaj kod svećenika.

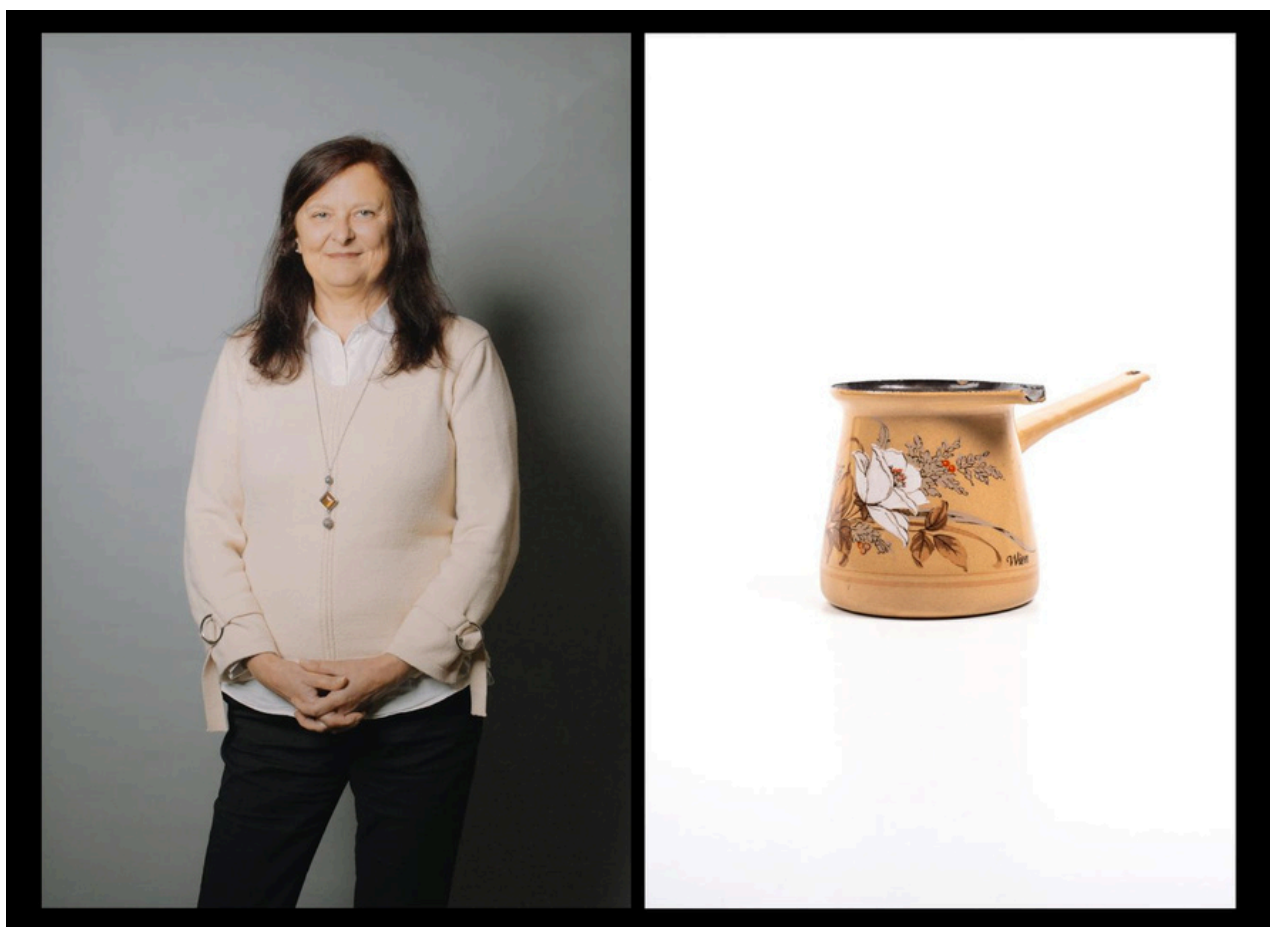
Vedrana, koja je u Hrvatskoj radila kao učiteljica, u Italiji je dobila posao domaćice, dok je njezin dečko, diplomirani politolog, radio kao perač suđa i recepcionar.

Dobili su dozvolu boravka, prvo iz humanitarnih razloga, a zatim i radnu dozvolu. Iako su se redovito vraćali u Hrvatsku i Bosnu u kraće posjete, nisu se mogli trajno nastaniti niti u Hrvatskoj niti u Bosni zbog etničke diskriminacije. Vedrana svoju priču o migraciji priča u obliku monologa, kao dio projekta koji je sponzorirala općina Verona i koji je na nju imao katarzičan učinak. Vedrana sanja o povratku u domovinu kada njezin suprug ode u mirovinu, naglašavajući duboku povezanost s mjestima u kojima je živjela i teškoće iseljeničkog života. „Nisam vezana za predmete, već za ljude, emocije, odnose. Ovaj se predmet odnosi na bivanje s nekim. Kod nas se kava ne pije kao u Italiji, za šankom, s nogu, već to traje po dva sata, sjedimo i pričamo. Za nas piti kavu znači biti zajedno.“

Pripadao je njezinoj majci, koja joj ga je dala odmah nakon rata, 1995. ili 1996. godine. Bio je to prvi ili drugi put da se vratila u Sarajevo nakon rata, s novorođenim djetetom. Prijatelji iz zemalja bivše Jugoslavije i danas ispijaju kavu u društvu; kada se okupe, kažu: „Hajde, pristavimo kavu.“

Muzejski kustosi

Grupa 10 / Vedrana

fotografija: Marco Carmignan

Mjerač mijenja

Cilj:

Promicanje komunikacije i razumijevanja među mladima s različitim shvaćanjima pojmova doma i identiteta

Trajanje:

90 minuta

Ciljana skupina/e:

Srednjoškolci, mladi

Format:

In situ

Ključne riječi (teme):

Dijalog; dom; identitet

Potrebi materijali:

- Izvaci iz razgovora
- samoljepljiva traka za podjelu radnog prostora na više dijelova
- prezentacija u PowerPointu s izjavama za glavnu aktivnost (zbog lakšeg razumijevanja zadatka)
- markeri i papiri

Mjerač mijenja

Opis radionice:

- Uvod (20 minuta)

Moderator radionice dijeli sudionike u manje grupe od 3 do 4 osoba. Svaka grupa dobiva na čitanje isječke iz razgovora. Razgovori su vođeni u okviru projekta „MojDom” s ljudima iz bivše Jugoslavije, uključujući ekonomske migrante, drugu generaciju migranata, izbjeglice i ljude koji su odselili zbog ratova u bivšoj Jugoslaviji.

U manjim grupama, sudionici pokušavaju dati odgovor na pitanje:

- Koliko različito ljudi u razgovorima interpretiraju pojam doma i kako je to povezano s njihovim identitetima?
- Glavna aktivnost (50 minuta)

Za glavnu aktivnost radionice, moderator dijeli prostor na tri dijela. To je najjednostavnije napraviti tako da se prostor vizualno podijeli korištenjem ljepljive trake. Prvi dio je označen znakom + (plus), što označava slaganje; središnji dio znakom = (jednako), što znači „nisam siguran”; a posljednji dio znakom - (minus), što označava neslaganje.

Dok moderator čita izjave, sudionici zauzimaju mjesta u označenim poljima, ovisno o njihovim osobnim stavovima o toj temi. Nakon svake izjave, moderator traži od sudionika da objasne zašto su odabrali baš to polje odnosno zašto se slažu, ne slažu ili nisu sigurni vezano za određenu izjavu.

Izjave:

- Dom je više osjećaj nego materijalno mjesto.
- Kada jednom izgubiš dom, nijedno drugo mjesto ne može ga zamijeniti.
- Obitelj stvara dom.
- Pravo na dom je ljudsko pravo i trebalo bi biti osigurano svima.
- Možeš promijeniti dom, ali ne i identitet.

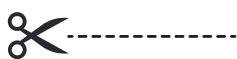
- Zaključak, vokabular (20 minuta)

U zaključnoj aktivnosti, moderator dijeli grupu u iste manje grupe kao u uvodnom dijelu radionice. Svaka grupa ima zadatak zajednički raspraviti i složiti se oko tri riječi koje povezuju s pojmom doma. Moderator naglašava koliko je važno da se svi članovi grupe slože oko odabranih riječi. Za kraj, svaka grupa predstavlja svoje riječi.

Mjerač mijenja

PRILOG:

Elvira

Shvatila sam da sam izgubila dom kad sam se vratila u Bosnu.

Nakon što me godinu dana mučila nostalgija, kad sam se naposljetku vratila, nisam prepoznala mjesta niti ljude. Nije više bilo topline, doma s kojim sam se identificirala. Ali dom nije ni novo mjesto u kojem živite jer tamo niste odrasli. Znaš kad je dom izgubljen.

Mislila sam da sam pronašla dom kad sam odlučila gdje ću živjeti, kad sam prestala biti na milost i nemilost političkih događaja. Nakon toga, moj dom je postao Rim jer sam tako sama odabrala.

Rada

Ova kuća u kojoj danas živim, mjesto je gdje se najviše osjećam kao kod kuće. Jer to je nukleus obitelji. Nije ti stalo do ormara, televizije, vrata, sve to nije važno. Ljudi su ti koji čine da se osjećaš kao kod kuće. Osjećam se kao kod kuće kad osjećam naklonost ljudi. To je za mene i domovina. Ljudi koji te vole i koje voliš, koji te poznaju. Trebalo je proći mnogo godina dok ovo nije postalo moj dom, dok nisam prestala praviti razliku između „naših ljudi“ i domaćih Talijana. Ali kada s njima dijelite svakodnevni život, jezik i kulturu, kada postanete dio društvenog tkanja, to vam postaje dom. Domovina je tamo gdje se osjećaš dobro.

Igor

Rekao bih da je moj dom Sarajevo. Ali to je ideja jednog prošlog vremena, kad sam živio tamo.

Taj grad više ne postoji. Kada bih se vratio kući nakon tolikih lutanja, vratio bih se u nešto fikcionalno, što ne postoji. Povratak u Sarajevo za mene nije povratak doma. Dom je fikcionalan, to je mjesto gdje sam odrastao. Ali kuća u kojoj sam odrastao više ne postoji. Zauvijek ćemo biti ljudi bez doma, ljudi bez ideje o tome što je dom. Više nikada neće biti isto. Ono što je ostalo je „posvojena obitelj, posvojeni dom“.

Biljana

Mislím da je dom ponajprije tamo gdje se osjećaš prihvaćeno. Gdje nisi netko „drugi“, već dio zajednice. Gdje imaš svoje bližnje. Gdje možeš činiti što želiš. Gdje imaš slobodu mišljenja. Gdje imaš slobodu djelovanja. Gdje nisi ograničen svojim porijeklom ili identitetom. Gdje se osjećaš svoj. Ne znam gdje se osjećam kod kuće. Osjećam da smo izvan svega. Nikada nismo uistinu kod kuće. Možda to znači da smo zapravo svugdje kod kuće.

Amela

Do prije par godina, rekla bih da sam prvo „Bosanka“, a zatim „muslimanka“. Ali zadnjih nekoliko godina snažnije živim svoju vjeru i sada osjećam da su ta dva identiteta jednako važna. Obično prvo kažem da sam Bosanka, jer to je na prvu jasno iz mog imena i prezimena, a tek kasnije da sam muslimanka.

U zadnje vrijeme, međutim, prvo kažem da sam muslimanka, a zatim Bosanka, jer je muslimanstvo stil života. Islam ti određuje životni stil i način bivanja. Biti Bosankom pitanje je kulture i malih stvari u životu, za koje osjećam da su manje važne u usporedbi s islamom.

(Ne)Jednakost

Cilj:

Razumjeti različite stvarnosti u kojima ljudi žive, oni privilegirani i oni isključeni, omogućujući refleksiju o nejednakosti, društvenoj isključenosti, stereotipima, stigmati itd.

Trajanje:

45 minuta

Ciljana skupina/e:

Sve dobne skupine

Format:

In situ

Ključne riječi (teme):

Društvena stigma; privilegiranost; društvena isključenost

Potrebni materijali:

- Kartice s biografijama
- slatkiši (npr. bomboni)

Opis radionice:

- Radionica (30 minuta):

Sudionici sjede u krugu. Svaki sudionik dobije karticu s biografijom svog lika. Svaki je lik drugačiji, a svi žive u istoj zemlji, koja se nalazi u Zapadnoj Europi ili Sjevernoj Americi.

Na početku igre, svaki sudionik dobije pet bombona. Moderator svakom sudioniku postavlja pitanja prema informacijama na njegovoj/njezinoj kartici. Sudionici odgovaraju s „da” ili „ne”. Ako sudionik odgovori s „da”, može uzeti dodatni bombon s hrpe u sredini kruga. Za svaki odgovor „ne”, mora vratiti jedan bombon. Prilikom odgovaranja na pitanja, sudionici moraju odgovarati kao likovi koje predstavljaju, koristeći maštu i vlastito životno iskustvo. Kada sudionik ostane bez bombona, mora podići ruku ili ustati. Oni bez slatkiša su „razotkriveni”. Na kraju igre, svaki sudionik broji svoje bombone i postaje očito kako neki imaju mnogo više slatkiša od drugih.

Moderator postavlja sljedeća pitanja:

- Jeste li pripadnik većinske religije u zemlji u kojoj trenutno boravite?
- Govorite li tečno jezik zemlje domaćina?
- Imate li posao?
- Imate li vlastitu obitelj?
- Živate li s obitelji ili blizu obitelji?
- Jeste li završili srednju školu?
- Jeste li završili diplomski studij ili magisterij?
- Možete li si priuštiti visoko obrazovanje (diplomski studij ili magisterij)?
- Posjedujete li kuću ili stan u zemlji domaćinu?
- Imate li zdravstveno osiguranje?
- Jeste li legalni imigrant?
- Jeste li član neke ugledne zajednice ili društva?

(Ne)Jednakost

- Zaključak i refleksija (15 minuta)

Sudionici razgovaraju o svojim likovima i odgovaraju na sljedeća pitanja moderatora:

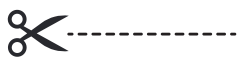
- Kako ste se osjećali u svom liku? Privilegirano ili isključeno?
- Ako ste ostali bez slatkiša i morali ste dignuti ruku, jeste li se osjećali stigmatizirano, „samo“, izolirano? Nekako drugačije?
- Kako ste donosili odluke za svoj lik? Jesu li se te odluke temeljile na stereotipima?
- Jeste li se mogli poistovjetiti sa svojim likom?

PRILOG: Biografije - kratke priče

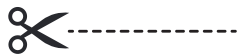

Dolaziš iz Somalije, oženjen si za domaću ženu. Otišao si zbog građanskog rata i preselio se u Njemačku. Živiš sa suprugom, imate stan. Islamske si vjere. U Somaliji si završio diplomski studij. Imaš radnu dozvolu i radiš kao dostavljač za minimalnu satnicu. Ne govoriš tečno njemački jezik. Svakodnevno doživljavaš diskriminaciju na poslu. Htio bi steći diplomu ili magisterij u zemlji domaćinu, ali ne možeš si priuštiti školovanje. Za stipendiju ti je potrebna dozvola za stalni boravak koju si također ne možeš priuštiti. Neprestano razmišljaš: hoćeš li čitav život raditi kao dostavljač? Je li to sad to? Možeš li raditi nešto bolje, zaraditi poštenu plaću? Koliko dugo još možeš podnositi ismijavanje na poslu? Kako su tvoji roditelji i sestre koji su ostali kod kuće? Hoćeš li ikada moći poslati kući pristojan iznos novca?

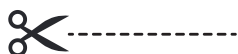

Ti si mlada žena iz Gvatemale. Tamnije si boje kože. Nelegalno si prešla granicu s jednom sjevernoameričkom zemljom i radiš u restoranu. Plaća ti je niža od minimalca. Živiš s kolegama s posla i plaćaš stanarinu vlasniku stana koji je ujedno i tvoj poslodavac. Ne žališ se poslodavcu jer kao ilegalni imigrant nemaš radnička prava. Nemaš zdravstveno osiguranje. Napustila si svoju zemlju jer nisi mogla dobiti posao. Završila si pet razreda osnovne škole. Govoriš samo materinji jezik. Obitelj ti je još uvijek u Gvatemali. Hoćeš li promijeniti posao? Ako nađeš drugi posao, vjerojatno ćeš morati odseliti iz šefova stana. Stanarine su visoke i trebaš nove sustanare, ali trebaš i osjećaj sigurnosti. Kamo ćeš otići?

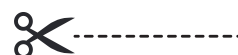
(Ne)Jednakost

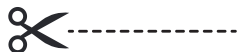
Dolaziš iz Bangladeša. Ilegalno boraviš u Italiji. Radiš na farmi. Radiš po nemilosrdno visokim temperaturama u smjenama od deset do dvanaest sati (temperature dosežu i do 40 stupnjeva). Plaćaju te po učinku, a ne po satu. Supruga i djeca su u Bangladešu, a ti živiš u ruševnoj staji bez vode. Želiš se obrazovati, ali si to ne možeš priuštiti. Završio si osnovnu školu i želiš steći srednjoškolsku diplomu. Za stipendiju ti je potrebna dozvola za stalni boravak, koju si također ne možeš priuštiti. Tamnije si boje kože. Dok ležiš u krevetu, misli ti lutaju: Kada će pasti kiša? Istegnuo sam leđa. Na nogama imam žuljeve od ovih teških čizama koje nosim da se zaštitim od trnja. Što ako se srušim i budem trebao medicinsku pomoć? Hoće li otkriti da nemam nikakve dokumente?

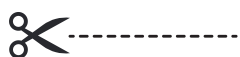
Ti si mladi muškarac iz Pakistana. Ne zarađuješ dovoljno da pokriješ potrebe svoje obitelji. Upoznao si grupu ljudi koji su ti obećali puno novca budeš li radio za njih u jednom gradu u Zapadnoj Europi. Dali su ti pozamašnu pozajmicu kako bi pokrio troškove putovanja i smještaja, koju im moraš vratiti radeći. Tvoj posao je prodavati suvenire turistima na ulici. Ne možeš se vratiti kući dok ne vratiš dug poslodavcu. Završio si samo tri razreda osnovne škole. Ne govoriš jezik zemlje domaćina. Živiš s još petero ljudi koji su u istoj situaciji kao i ti. Islamske si vjere. Tamnije si boje kože. Kako ćeš se vratiti? Recimo da se vratiš: zamisli sram ako se vratiš bez novca. Kako je tvoja obitelj? Kada ćeš ih opet vidjeti?

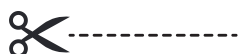
Iz Sirije se. Otišla si zbog rata. Završila si magistarski studij i tečno govoriš jezik zemlje domaćina. Imaš radnu dozvolu i radiš kao informatička stručnjakinja u jednoj tvrtki. Na poslu se osjećaš diskriminirano od strane kolega. Živiš s cimerima. Daleko si od roditelja, braće i sestara i prijatelja. Islamske si vjere. Hoćeš li pokušati pronaći drugi posao? Ili bi trebala ostati, pristajući na daljnju diskriminaciju? Kako su ti roditelji? Brinu li se tvoja braća i sestre dobro o njima? Sigurno im jako nedostaješ. Nemaš nikoga s kim bi razgovarala, tko zaista razumije kako je to biti sam.

Ti nisi imigrant. Mladi si muškarac, građanin jedne zapadnoeuropske zemlje, u kojoj si rođen i gdje si završio magistarski studij. Primaš pristojnu mjesečnu plaću. Živiš kao podstanar s nekoliko prijatelja. Smatraš se ateistom. Bijelac si i živiš blizu roditelja. Družiš se s istim krugom ljudi još od srednje škole. Svadaš se s cimerima, uglavnom vezano za vjerska i politička uvjerenja, ostatke hrane, kućanske poslove i grijanje. Posebno te nervira cimer koji je izlazio s tvojom bivšom djevojkom. Tvoji cimeri su ponekad nepristojni ili nezainteresirani za razgovor. Osjećaš se kao da nigdje ne pripadaš. Dosadno ti je i želiš se preseliti negdje daleko.

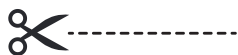

Nisi imigrantica, ne zakonski. Iako se smatraš Talijankom, često osjećaš da se prema tebi ponašaju kao prema strankinji. Rođena si u Italiji gdje su tvoji roditelji pronašli utočište tijekom rata u Bosni i Hercegovini. Diplomirala si, imaš posao i primaš plaću koju smatraš niskom s obzirom na posao koji obavljaš i tvoje vještine. Osim toga, stanarina je visoka, ali tvoji rođaci u Bosni i Hercegovini često se šale kako si razmažena. Svijetle si kose i puti i izjašnjavaš se kao ateistkinja. Talijani uglavnom teško razumiju tvoje ime pa im ga trebaš slovcati. Ljudi te često zamjenjuju za Ruskinju, Srpkinju, Slovenku, Romkinju, Palestinku i još mnogo toga. S jedne strane, voljela bi da te ljudi sude samo prema tvojoj osobnosti, ali s druge strane, osjećaš da imaš pravo zahtijevati od njih više znanja o bosanskoj kulturi.

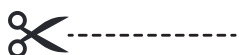

Nisi imigrantica. Žena si srednjih godina, građanka jedne zapadnoeuropske zemlje u kojoj si rođena i gdje si završila magistarski studij. Udana si i imaš djecu. Tvoja je plaća daleko iznad prosjeka. Vlasnica si kuće s četiri sobe u elitnom dijelu grada, imaš bazen i tri automobila. Članica si uglednog kluba i imaš krug utjecajnih prijatelja. Nemaš dugova. Kršćanske si vjere. Bjelkinja si. Ipak, jako se ljutiš na jedno od svoje djece jer ne želi ići na isti fakultet na kojem si ti diplomirala. Umjesto toga, razmišlja o drugom fakultetu. Tvoj drugi brak je u krizi. Opsjednuta si idejom da ne dobivaš dovoljno pažnje i ljubavi. Jednog ćeš dana otići i ostaviti ih, te nezahvalnike!

(Ne)Jednakost

Nisi imigrantica. Državljanica si jedne zapadnoeuropske zemlje u kojoj si rođena i gdje si završila diplomski studij. Živiš u lijepom predgrađu, u kući koju si ti roditelji pomogli kupiti. Ti i tvoj partner oboje imate dobre plaće i uspijevate uštedjeti za putovanje s vremena na vrijeme. Ateistkinja si, tvoj partner je kršćanin. Oboje ste bijelci. Ljuta si na oca jer ti stalno nabija na nos kako ti je on kupio auto. Misli da je mnogo bolji od tebe. Često se svađaš s partnerom. Jako se uzrujao jer si naručila pogrešnu boju za zidove u spavaćoj sobi. Osjećaš da te ne shvaća ozbiljno kada te traži da napraviš nešto za njega, a ti si usred posla. To te baš jako izbaci iz takta. Ti želiš putovati u Grčku, tvoj partner želi u Španjolsku. Također te ljuti što ti tvoj šef nije odao dužno priznanje za trud na projektu na kojem si dugo radila.

Dolaziš iz Južnog Sudana. Rat i glad natjerali su tebe i tvoju obitelj da potražite azil u jednoj zapadnoeuropskoj zemlji. Nije ti dopušteno raditi dok se tvoj zahtjev razmatra. Umjesto toga, osiguran ti je smještaj i naknada kako bi zadovoljio osnovne životne potrebe. Ne govoriš jezik zemlje domaćina. U Južnom Sudanu završio si srednju školu. Kršćanske si vjere. Ne znaš što će odlučiti vlada zemlje domaćina. Kada će ti se javiti vezano za dobivanje radne dozvole? Prošlo je već nekoliko mjeseci. Koliko još trebaš čekati? Kada ćeš i kako pronaći posao? Koliko će te dugo još držati ovdje i hraniti? Jamče ti obrazovanje. Trebaš naučiti njihov jezik. Ali koliko će ti vremena trebati da naučiš jezik? Hoće li te premjestiti u drugi prihvatni centar?

Utrka (društvena igra na ploči)

Cilj:

Razumjeti nejednakost kroz razumijevanje različitih kulturnih, ekonomskih, etničkih i povijesnih pozadina. Namjera igre je osvijestiti vlastitu privilegiranost i naučiti biti ponizan.

Trajanje:

30 minuta

Ciljana skupina/e:

Sve dobne skupine, od 6 do 9 igrača

Format:

In situ

Ključne riječi (teme):

Nejednakost; diskriminacija; povijesna kontekstualizacija

Potrebni materijali:

- Figurice
- ploča za igranje
- kocka

Utrka

Opis radionice:

- Radionica (20 minuta)

Svaki sudionik dobiva figuricu ili žeton koji pomiče po ploči za igranje. Igrači bacaju kocku i pomiču se za onoliko polja koliko pokazuje kocka. Igra završava kada jedan od igrača prvi stigne do cilja.

Osim toga, svaki igrač dobiva karticu s pozadinskom pričom (biografijom) svoje figurice. Igrači trebaju pažljivo pročitati svoju priču jer će im informacije trebati tijekom igre. S druge strane kartice nalaze se pravila igre.

Polazišna točka za svakog igrača ovisi o osobnoj povijesti njegove figurice; o njezinoj društvenoj, kulturnoj i ekonomskoj pozadini. Neke figurice su privilegirane od drugih pa je njihovo startno polje bliže cilju.

- Zaključak i refleksija (10 minuta)

Kada završe s igrom, sudionici predstavljaju svoje likove i njihove priče ostalima, dijeleći probleme s kojima se likovi suočavaju. Zatim razgovaraju o tome koliko su bili uspješni u igri.

Pitanja za sudionike:

- Kako ste se osjećali igrajući s tom figuricom? Ako ste pobijedili, kako ste se osjećali kao pobjednik? Ako niste pobijedili, kako ste doživjeli sebe, a kako pobjednika?
- Može li netko povezati ovu igru s imigracijskim zakonima?
- Što biste rekli ljudima koji smatraju da su neki migranti „lijeni“ kada komentiraju njihov neuspjeh? Jeste li ikad razgovarali s nekim tko na sličan način etiketira migrante?
- Poznajete li slične životne priče migranata koje biste htjeli podijeliti?

PRILOG 1: PRAVILA IGRE

Na početku igre, svi koji nisu migranti pomiču se pet polja naprijed. Jedino oni smiju koristiti prečice.

Crveno polje - ako ste iz Iraka, Irana, Somalije, Sirije, Tanzanije, Libije, Sjevernog Sudana, Južnog Sudana ili Jemena, vratite se tri polja unatrag (**Trumpova zabrana potovanja*)

Ljubičasto polje - ako niste završili srednju školu, preskočite jedno bacanje. Ako ste završili magistarski studij, imate pravo na još jedno bacanje

Zeleno polje - ako ste islamske vjere, preskočite jedno bacanje

Žuto polje - ako ste migrant i ne govorite tečno jezik zemlje domaćina, vratite se pet polja unatrag

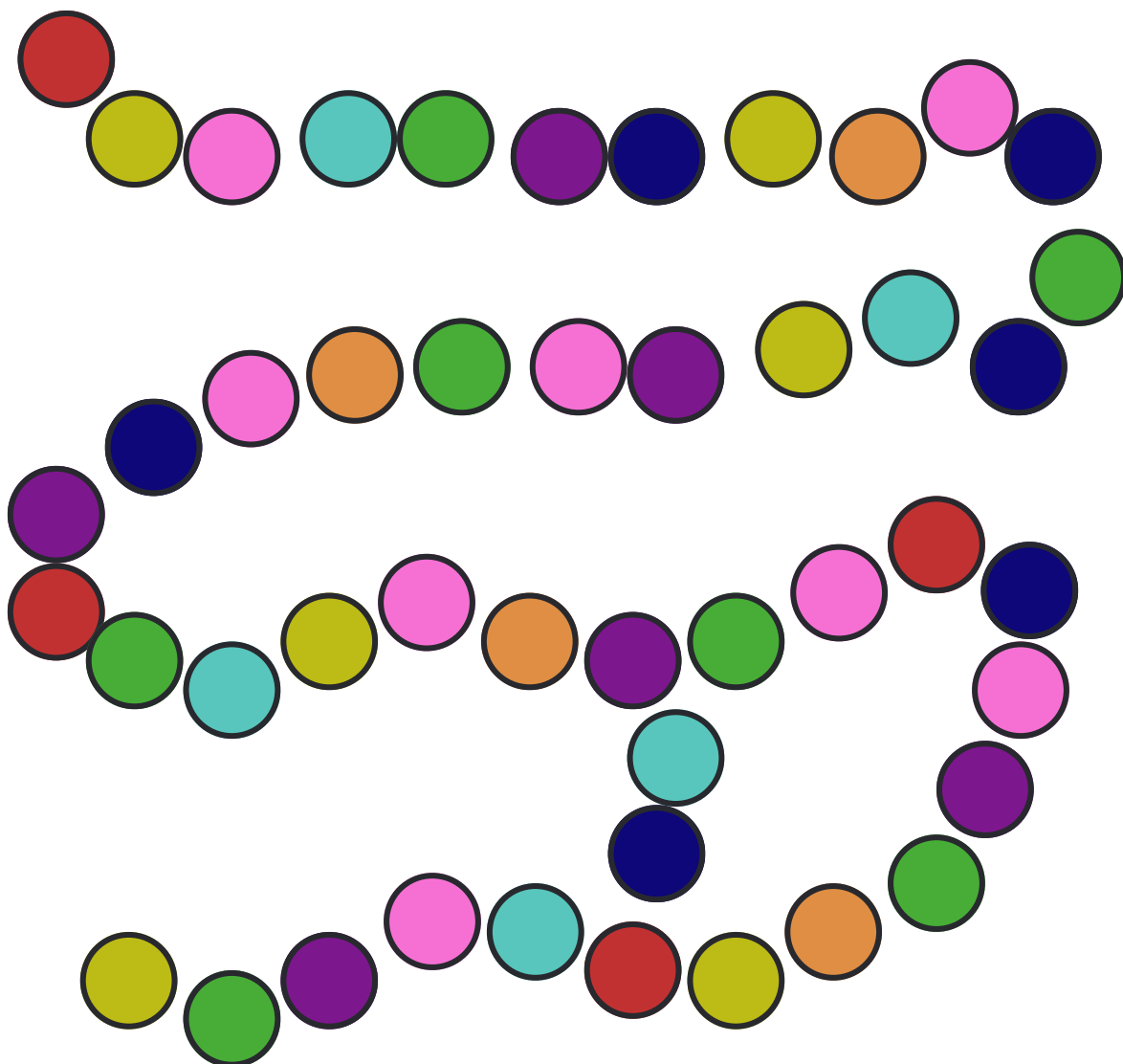
Ružičasto polje - ako ste imigrirali, a vaši roditelji, bračni partner, djeca ili roditelji i dalje žive u vašoj rodnoj zemlji, vratite se tri polja unatrag

Tamnoplavo polje - ako ste na poslu izloženi diskriminaciji, vratite se tri polja unatrag

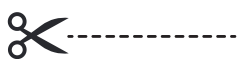
Svijetloplavo polje - ako nemate radnu dozvolu, vratite se pet polja unatrag

Narančasto polje - ako ste bijelac/bjelkinja, imate pravo na još jedno bacanje.

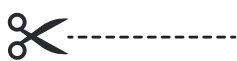
PRILOG 2: PLOČA ZA IGRANJE

PRILOG 3: Biografije – kratke priče

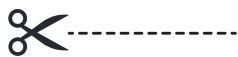

Dolaziš iz Somalije, oženjen si za domaću ženu. Otišao si zbog građanskog rata i preselio se u Njemačku. Živiš sa suprugom, imate stan. Islamske si vjere. U Somaliji si završio diplomski studij. Imaš radnu dozvolu i radiš kao dostavljač za minimalnu satnicu. Ne govoriš tečno njemački jezik. Svakodnevno doživljavaš diskriminaciju na poslu. Htio bi steći diplomu ili magisterij u zemlji domaćinu, ali ne možeš si priuštiti školovanje. Za stipendiju ti je potrebna dozvola za stalni boravak koju si također ne možeš priuštiti. Neprestano razmišljaš: hoćeš li čitav život raditi kao dostavljač? Je li to sad to? Možeš li raditi nešto bolje, zaraditi poštenu plaću? Koliko dugo još možeš podnositi ismijavanje na poslu? Kako su tvoji roditelji i sestre koji su ostali kod kuće? Hoćeš li ikada moći poslati kući pristojan iznos novca?

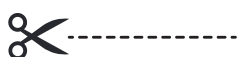

Ti si mlada žena iz Gvatemale. Tamnije si boje kože. Nelegalno si prešla granicu s jednom sjevernoameričkom zemljom i radiš u restoranu. Plaća ti je niža od minimalca. Živiš s kolegama s posla i plaćaš stanarinu vlasniku stana koji je ujedno i tvoj poslodavac. Ne žališ se poslodavcu jer kao ilegalni imigrant nemaš radnička prava. Nemaš zdravstveno osiguranje. Napustila si svoju zemlju jer nisi mogla dobiti posao. Završila si pet razreda osnovne škole. Govoriš samo materinji jezik. Obitelj ti je još uvijek u Gvatemali. Hoćeš li promijeniti posao? Ako nađeš drugi posao, vjerojatno ćeš morati odseliti iz šefova stana. Stanarine su visoke i trebaš nove sustanare, ali trebaš i osjećaj sigurnosti. Kamo ćeš otići?

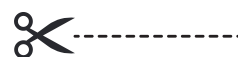
Utrka

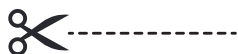
Dolaziš iz Bangladeša. Ilegalno boraviš u Italiji. Radiš na farmi. Radiš po nemilosrdno visokim temperaturama u smjenama od deset do dvanaest sati (temperature dosežu i do 40 stupnjeva). Plaćaju te po učinku, a ne po satu. Supruga i djeca su u Bangladešu, a ti živiš u ruševnoj staji bez vode. Želiš se obrazovati, ali si to ne možeš priuštiti. Završio si osnovnu školu i želiš steći srednjoškolsku diplomu. Za stipendiju ti je potrebna dozvola za stalni boravak, koju si također ne možeš priuštiti. Tamnije si boje kože. Dok ležiš u krevetu, misli ti lutaju: Kada će pasti kiša? Istegnuo sam leđa. Na nogama imam žuljeve od ovih teških čizama koje nosim da se zaštitim od trnja. Što ako se srušim i budem trebao medicinsku pomoć? Hoće li otkriti da nemam nikakve dokumente?

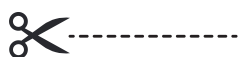
Ti si mladi muškarac iz Pakistana. Ne zarađuješ dovoljno da pokriješ potrebe svoje obitelji. Upoznao si grupu ljudi koji su ti obećali puno novca budeš li radio za njih u jednom gradu u Zapadnoj Europi. Dali su ti pozamašnu pozajmicu kako bi pokrio troškove putovanja i smještaja, koju im moraš vratiti radeći. Tvoj posao je prodavati suvenire turistima na ulici. Ne možeš se vratiti kući dok ne vratiš dug poslodavcu. Završio si samo tri razreda osnovne škole. Ne govoriš jezik zemlje domaćina. Živiš s još petero ljudi koji su u istoj situaciji kao i ti. Islamske si vjere. Tamnije si boje kože. Kako ćeš se vratiti? Recimo da se vratiš: zamisli sram ako se vratiš bez novca. Kako je tvoja obitelj? Kada ćeš ih opet vidjeti?

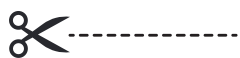
Iz Sirije se. Otišla si zbog rata. Završila si magistarski studij i tečno govoriš jezik zemlje domaćina. Imaš radnu dozvolu i radiš kao informatička stručnjakinja u jednoj tvrtki. Na poslu se osjećaš diskriminirano od strane kolega. Živiš s cimerima. Daleko si od roditelja, braće i sestara i prijatelja. Islamske si vjere. Hoćeš li pokušati pronaći drugi posao? Ili bi trebala ostati, pristajući na daljnju diskriminaciju? Kako su ti roditelji? Brinu li se tvoja braća i sestre dobro o njima? Sigurno im jako nedostaješ. Nemaš nikoga s kim bi razgovarala, tko zaista razumije kako je to biti sam.

Ti nisi imigrant. Mladi si muškarac, građanin jedne zapadnoeuropske zemlje, u kojoj si rođen i gdje si završio magistarski studij. Primaš pristojnu mjesečnu plaću. Živiš kao podstanar s nekoliko prijatelja. Smatraš se ateistom. Bijelac si i živiš blizu roditelja. Družiš se s istim krugom ljudi još od srednje škole. Svadaš se s cimerima, uglavnom vezano za vjerska i politička uvjerenja, ostatke hrane, kućanske poslove i grijanje. Posebno te nervira cimer koji je izlazio s tvojom bivšom djevojkom. Tvoji cimeri su ponekad nepristojni ili nezainteresirani za razgovor. Osjećaš se kao da nigdje ne pripadaš. Dosadno ti je i želiš se preseliti negdje daleko.

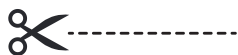

Nisi imigrantica, ne zakonski. Iako se smatraš Talijankom, često osjećaš da se prema tebi ponašaju kao prema strankinji. Rođena si u Italiji gdje su tvoji roditelji pronašli utočište tijekom rata u Bosni i Hercegovini. Diplomirala si, imaš posao i primaš plaću koju smatraš niskom s obzirom na posao koji obavljaš i tvoje vještine. Osim toga, stanarina je visoka, ali tvoji rođaci u Bosni i Hercegovini često se šale kako si razmažena. Svijetle si kose i puti i izjašnjavaš se kao ateistkinja. Talijani uglavnom teško razumiju tvoje ime pa im ga trebaš slovcati. Ljudi te često zamjenjuju za Ruskinju, Srpkinja, Slovenku, Romkinju, Palestinku i još mnogo toga. S jedne strane, voljela bi da te ljudi sude samo prema tvojoj osobnosti, ali s druge strane, osjećaš da imaš pravo zahtijevati od njih više znanja o bosanskoj kulturi.

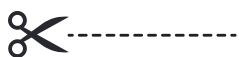

Nisi imigrantica. Žena si srednjih godina, građanka jedne zapadnoeuropske zemlje u kojoj si rođena i gdje si završila magistarski studij. Udana si i imaš djecu. Tvoja je plaća daleko iznad prosjeka. Vlasnica si kuće s četiri sobe u elitnom dijelu grada, imaš bazen i tri automobila. Članica si uglednog kluba i imaš krug utjecajnih prijatelja. Nemaš dugova. Kršćanske si vjere. Bjelkinja si. Ipak, jako se ljutiš na jedno od svoje djece jer ne želi ići na isti fakultet na kojem si ti diplomirala. Umjesto toga, razmišlja o drugom fakultetu. Tvoj drugi brak je u krizi. Opsjednuta si idejom da ne dobivaš dovoljno pažnje i ljubavi. Jednog ćeš dana otići i ostaviti ih, te nezahvalnike!

Utrka

Nisi imigrantica. Državljanica si jedne zapadnoeuropske zemlje u kojoj si rođena i gdje si završila diplomski studij. Živiš u lijepom predgrađu, u kući koju si ti roditelji pomogli kupiti. Ti i tvoj partner oboje imate dobre plaće i uspijevate uštedjeti za putovanje s vremena na vrijeme. Ateistkinja si, tvoj partner je kršćanin. Oboje ste bijelci. Ljuta si na oca jer ti stalno nabija na nos kako ti je on kupio auto. Misli da je mnogo bolji od tebe. Često se svađaš s partnerom. Jako se uzrujao jer si naručila pogrešnu boju za zidove u spavaćoj sobi. Osjećaš da te ne shvaća ozbiljno kada te traži da napraviš nešto za njega, a ti si usred posla. To te baš jako izbaci iz takta. Ti želiš putovati u Grčku, tvoj partner želi u Španjolsku. Također te ljuti što ti tvoj šef nije odao dužno priznanje za trud na projektu na kojem si dugo radila.

Dolaziš iz Južnog Sudana. Rat i glad natjerali su tebe i tvoju obitelj da potražite azil u jednoj zapadnoeuropskoj zemlji. Nije ti dopušteno raditi dok se tvoj zahtjev razmatra. Umjesto toga, osiguran ti je smještaj i naknada kako bi zadovoljio osnovne životne potrebe. Ne govoriš jezik zemlje domaćina. U Južnom Sudanu završio si srednju školu. Kršćanske si vjere. Ne znaš što će odlučiti vlada zemlje domaćina. Kada će ti se javiti vezano za dobivanje radne dozvole? Prošlo je već nekoliko mjeseci. Koliko još trebaš čekati? Kada ćeš i kako pronaći posao? Koliko će te dugo još držati ovdje i hraniti? Jamče ti obrazovanje. Trebaš naučiti njihov jezik. Ali koliko će ti vremena trebati da naučiš jezik? Hoće li te premjestiti u drugi prihvatni centar?

Članstvo

Cilj:

Razumjeti kakav je osjećaj kad te grupa odbije, a kakav kad si dio grupe. Osjetiti što znači biti dio ekskluzivne grupe, a što znači biti „stranac“.

Trajanje:

40 minuta

Ciljna skupina/e:

Sve dobne skupine, deset sudionika

Format:

In situ

Ključne riječi (teme):

Diskriminacija; odbijanje; privilegija; društvena isključenost; moć

Članstvo

Opis radionice:

- Radionica (30 minuta)

Dobrovoljac izlazi iz prostorije. Preostali sudionici podijele se u tri grupe na temelju zajednički dogovorenog kriterija (npr. boje očiju, boje kose, stila odijevanja, zajedničke ključne riječi ili nečeg drugog).

Osoba koja je čekala vani - "osoba bez grupe" - vraća se u prostoriju i treba odabrati grupu za koju vjeruje da joj pripada. Kako bi se mogla pridružiti odabranoj grupi, treba objasniti zašto smatra da pripada baš toj grupi i što im je zajedničko. Ako je navedeni razlog pogrešan, grupa joj uskraćuje članstvo. „Osoba bez grupe“ zatim se pokušava pridružiti drugoj grupi.

Kada pronađe grupu kojoj pripada, sljedeći dobrovoljac izlazi van, a ostali sudionici formiraju nove grupe. Igra se nastavlja na isti način.

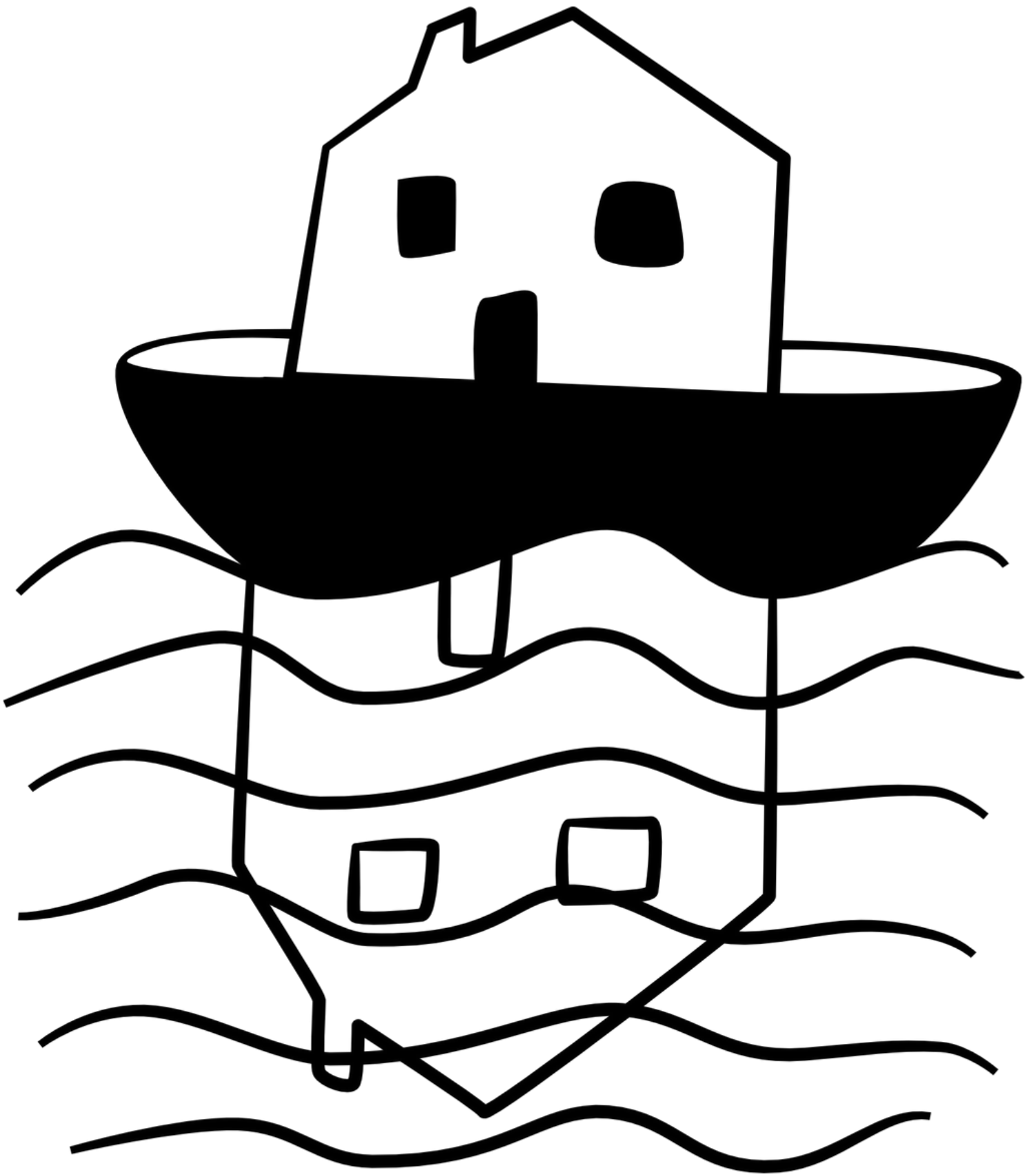
- Zaključak i refleksija (10 minuta)

Moderator postavlja pitanja za razmišljanje, potičući sudionike da podijele svoja mišljenja i osjećaje:

- (moderator pita „osobu bez grupe“) Kako si se osjećao ne pripadajući nijednoj grupi?
- Jesi li se kao pripadnik grupe osjećao moćno? Kako si se osjećao kada si trebao odbiti osobu koja se pokušala pridružiti grupi? Je li bilo lako odbiti ju?
- Jeste li osobu pustili u grupu zato što je pogodila pravi razlog za pridruživanje ili zbog empatije prema toj osobi?
- Može li se netko od vas poistovjetiti s osjećajem odbijanja u stvarnom životu?

5. BIBLIOGRAFIJA

Knjige i stripovi:

- Bazdulj-Hubijar Nura, *Kad je bio juli*
- Bodrožić Ivana, *Hotel Zagorje*
- Bodrožić Ivana, *Rupa*
- Bošnjak Elvis, *Gdje je nestao Kir*
- Bunjevac Nina, *Fatherland: A Family History*
- Cvijetić Darko, *Schindlerov lift*
- Dežulović Boris, *Jebo sad hiljadu dinara*
- Jergović Miljenko, *Dvori od oraha*
- Mujčić Elvira, *Dieci prugne ai fascisti*
- Rastello Luca, *La guerra in casa*
- Rumiz Paolo, *Maschere per un massacro. Quello che non abbiamo voluto sapere della guerra in Jugoslavia*
- Sacco Joe, *Safe area Gorazde*
- Vidojković Marko, *Kandže*
- Vojnović Goran, *Čefuri raus!*
- Žmirić Zoran, *Pacijent iz sobe 19*

Pjesme:

- Balašević Đorđe - *Računajte na nas*
- Balašević Đorđe - *Krivi smo mi*
- Bregović Goran - *Kalašnjikov*
- The Cinematic Orchestra - *To Build A Home*
- Ekaterina Velika - *Par godina za nas*
- Jura Stublić i Film - *Dom*
- KUD Idijoti - *Mir no alternativ*
- Rimtutituki - *Slušaj 'vamo*
- Zabranjeno pušenje - *Počasna salva*

Filmovi::

- *L'appuntamento*, Teona Strugar Mitevska
- *Druga strana svega*, Mila Turajlić
- *Halimin put*, Arsen A. Ostojić
- *Quo Vadis, Aida?*, Jasmila Žbanić
- *Zvizdan*, Dalibor Matanić
- *Reznica*, Davor Marinković
- *La lunga vacanza*, Davor Marinković (realiziran u kontekstu projekta "Moj Dom"): <https://vimeo.com/video/1013567236>

Mrežne stranice

Remembering Yugoslavia istražuje sjećanje na zemlju koja više ne postoji:

<https://rememberingyugoslavia.com/>

Osservatorio Balcani Caucaso Transeuropa (OBCT) istraživački je i medijski centar specijaliziran za Jugoistočnu Europu, Tursku, Istočnu Europu i Kavkaz, kao i politike EU-a vezano za medijske slobode, civilno društvo, proširenje na istok i kohezijske politike:

<https://www.balcanicaucaso.org>

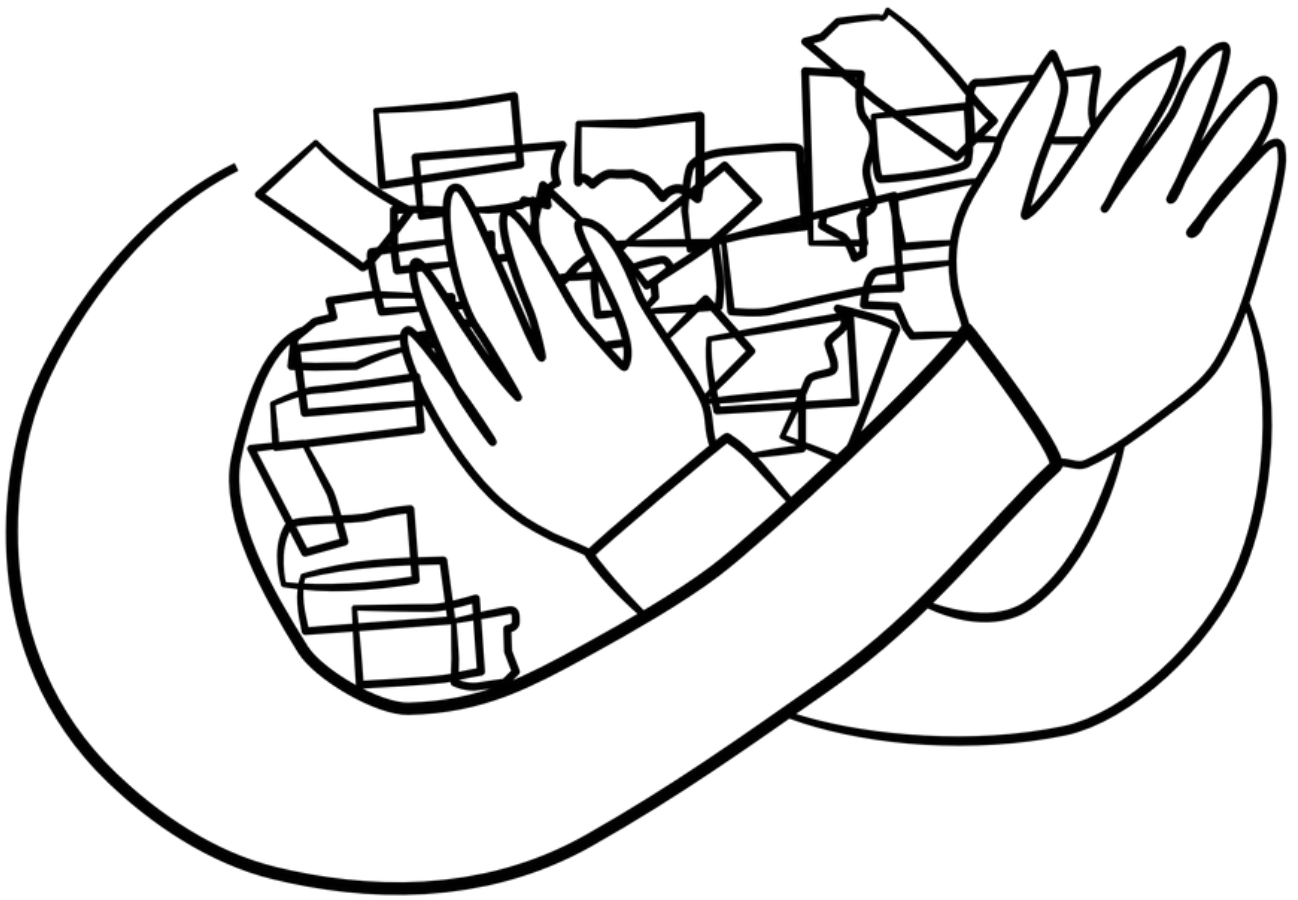
Online-tečaj

Online-tečaj koji daje neke interpretativne ključeve i temeljne pojmove za kritički pristup složenosti balkanske regije:

https://www.cci.tn.it/cci_cp_elearning/i-balcani-passato-e-presente-di-una-regione-europea/

(samo na talijanskom)

Tečaj je pripremio Centar za međunarodnu suradnju (Centro per la cooperazione internazionale - CCI), nezavisna udruga koja se bavi analizom, informiranjem, edukacijom i promicanjem znanja o međunarodnoj suradnji, europskim poslovima, pitanjima mira i ljudskih prava.

6. ZAKLJUČCI

Nadamo se da vam je ovaj obrazovni materijal dao alate i inspirirao vas na suočavanje sa složenim i osjetljivim temama poput doma, pripadanja i ratnih iskustava kroz korištenje osobnih svjedočanstava i predmeta. Radionice su osmišljene da potaknu refleksiju i dijalog među učenicima i u neformalnim skupinama, pomažući im da bolje razumiju povijesne i društvene dinamike koje su oblikovale živote mnogih.

Ako odlučite održati jednu ili više predloženih radionica u sklopu nastave ili u neformalnim obrazovnim skupinama, bili bismo vam zahvalni na povratnoj informaciji. Vaša su nam mišljenja dragocjena za daljnje poboljšanje naših materijala, kako bismo na najbolji način zadovoljili obrazovne potrebe vaših polaznika.

Posjetite našu mrežnu stranicu kako biste pristupili i drugim publikacijama i materijalima nastalima u okviru projekta Moj Dom te ostavite svoje komentare i prijedloge:

www.mojdomproject.eu

Zahvaljujemo vam na trudu i suradnji.

M O J
D O M

Naziv projekta: Moj Dom. Refugees, migration and erased memories in the aftermath of Yugoslav wars

Glavni nositelj: Codici (ITA)

Partneri na projektu: Institut za etnologiju i folkloristiku - IEF (HR), Documenta (HR), Institut za društvena istraživanja - IDIZ (HR), Sveučilište u Regensburgu (DE), Sveučilište u Grazu (AU), Bosnien in Berlin (DE), Maska (SLO), Mirovni inštitut (SLO), Lapsus (ITA)

Koordinatori obrazovnih materijala: Documenta i Lapsus

Projekt je financirala Europska Unija.

Stavovi i mišljenja izneseni u ovoj publikaciji pripadaju isključivo autorima i ne odražavaju nužno stavove Europske Unije, te Europska Unija ne može biti odgovorna za njih.

Funded by
the European Union